PAPER DETAILS

TITLE: Arap Sözlük Biliminin Ekollesen Sözlük Sistemleri

AUTHORS: Nihat YALÇIN

PAGES: 373-428

ORIGINAL PDF URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3004037

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal
ISSN 2667-7326 | **e-ISSN** 2667-6710
Haziran / June 2023, 20: 373-428

Arap Sözlük Biliminin Ekolleşen Sözlük Sistemleri

Nihat YALÇIN
Doktora, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Temel İslâm Bilimleri
Doktorate, Çorum Hitit University, Graduate School of Education, Department of Basic Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences
Tokat/ Turkey
nihat6005@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-3115-8260

Makale Bilgisi / Article Information
Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article
Geliş Tarihi / Received: 11 Mart / March 2023
Kabul Tarihi / Accepted: 16 Mayıs / May 2023
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2023
Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June
Sayı/ Issue: 20 **Sayfa /Page:** 373-428
Atıf / Cite as: Yalçın, Nihat. "Arap Sözlük Biliminin Ekolleşen Sözlük Sistemleri [Schooling Dictionary Systems of Arabic Dictionary Science". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 20 (June 2023): 373-428
https://doi.org/10.18498/amailad.1263540
İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.
https://dergipark.org.tr/amailad.

Schooling Dictionary Systems of Arabic Dictionary Science

Abstract

Lexicography, which deals with the practice and theory of dictionaries, is divided into two branches. The first is theoretical and dictionary research, which is called ilmü'l-mufredât or ilmü'l-elfâz or lexicology, whose field is vocabulary and idioms (phrasology). The second one is lexicography studies, whose field is practice or dictionary making and is called es-sınâatü'l-mu'cemiyye or lexicography. The phenomenon that meets the term lexicography in the West is dictionary making and writing, research and theorizing. In the philology of Arab/Islamic geography, lexicology (lexicology), which expresses the studies on the vocabulary of dictionaries, is mentioned with names such as "ilmü'l-luga, ilmü'l-mu'cemât ve mu'cemiyyât" and Lexicography, which studies dictionary writing and dictionary types, is expressed with the phenomenon of "Sinâatü'l-mu'cem". Lexicology is mainly concerned with the derivation of words, their construction (patterns), their denotation in terms of meaning and i'rab, their terminological aspects, their synonyms, or cognates (synonym) and their polysemy (polysemy). Lexicography, on the other hand, deals with the collection of information and real data, the organization of data according to a certain system, transcribing the material, and publishing the final product, i.e., the mu'cem, kâmûs, or dictionary. It is possible to say that lexicography studies are as old as the creation of man. The first written dictionary works began in the Arab/Islamic geography after the middle of the second century Hijri. Lexicon, mu'cem or Kâmûs are studies that explain the meanings of the sounds in which individuals express certain needs, arranged in a special order, together with their shawahit, showing their affiliation, spelling and pronunciation, and places of use. Various dictionaries have been written in various fields in Arabic lexicography. Some of these dictionaries, which also point to the field of the dictionary, can be listed as follows; dictionaries with special and general themes, etymological or morphological, semantic, encyclopedic, pictorial, dialectological, terminological, systematic (procedural) and fahvâ (meaning), language and translation, synonyms, antonyms and many meanings, proverbs and idioms, town names and such as special name dictionaries, taqlîb and phonetic (sound), alphabetical, pronunciation, alphabetical order among themselves with their last and first letters, constructive (structural) and monographic (thematic) and dictionaries with the same meter and pattern system. While creating the infrastructure of Arabic lexicography, scholars dealing with dictionary copyright have used various methods. Some of these systems, such as taqlîb and phonetic,

special, and normal alphabetic, alphabetical order systems according to rhyme and pronunciation, have reached the level of schooling. Just as these systems have reached the level of schooling, some of the dictionaries written on these systems have become the representatives of the school. For example, "*Kitâbü'l-'Ayn*", "*Tehzîbü'l-Luga*", and "*el-Bâriʿ fi'l-Luga*" became the representatives of taqlîb and phonetic (sound) sequential system, "*el-Cemhere*" and "*Mu'cemü Mekâyîsi'l -Luga*" became the representatives of special alphabetical order system, "*Dîvânü'l-edeb*", "*es-Sıhâh*", "*Lisânü'l-Arab*", and "*al-Ḳâmûsü'l-Muhît*" became the representatives of rhyme ordered system, "*Muhîtü'l-muhît*" , "*al-Münjid*" and "*al-Mu'jamu'l-wasît*" became the representatives of in the normal alphabetical order system and "*al-Mücerred*", "*et-Ta'rîfât*", "*al-Merci'*" and "*er-Râid*" became the representatives of the alphabetical system according to pronunciation. Lexicography is a subject with a wide range of theoretical dimensions and application areas. Again, Arabic lexicography, which is one of the most important factors in revealing some of the subtleties of Arabic, is a very comprehensive field with its dictionary systems, varieties, and application areas. For this reason, there may be problems in accessing Arabic lexicography materials and in using these materials effectively and efficiently. Scholars living in every century, successor, or predecessor, were able to have knowledge of both the theological science and the general knowledge of science with this science. Because in Arabic lexicography, it is possible to come across consumable, nahvî, eloquent and semantic findings. However, it is not possible for a person to fully comprehend this knowledge. With this study on this problematic, it is aimed to contribute to the development of Arabic lexicography, which is a discipline within the academic structure, to determine lexical activities and functions, and to increase lexical communication. In addition, it is thought that this study is an important study for dictionary users to understand the structures and systems of dictionaries and to reach the above findings more quickly so that they can use Arabic dictionaries effectively. In this study, the deductive method was applied as a basic rule. While applying this method, scanning, and sampling methods were used together. In order to benefit effectively from the material on the subject, first of all, real data were collected by making a literature review on the subject. Then, these collected data were analyzed by sampling method.

Keywords: Linguistics, Lexicography, Arabic lexicology, Lexicon, Mu'cem, Kamus.

Arap Sözlük Biliminin Ekolleşen Sözlük Sistemleri

Öz

Sözlüklerin uygulama ve teorisiyle ilgilenen sözlük bilimi iki dala ayrılır. Birincisi alanı, kelime dağarcığı ve deyim bilim (frazyoloji) olan ve ilmü'l-müfredât veya ilmü'l-elfâz ya da lexicology diye tabir edilen teorik ve sözlük araştırmalarıdır. İkincisi ise alanı, uygulama ya da sözlük yapımı olan ve es-sınâatü'l-mu'cemiyye ya da lexicography diye tabir edilen sözlükçülük araştırmalarıdır. Batı'da sözlük bilimi (lexicography) teriminin karşıladığı olgu, sözlük yapımı ve yazımı, araştırma ve kuramcılığıdır. Arap/İslam coğrafyası filolojisinde ise sözlüklerin söz varlığına ilişkin çalışmalarını ifade eden leksikoloji (sözlük bilimi), "ilmü'l-luga, ilmü'l-mu'cemât ve mu'cemiyyât" gibi isimlerle zikredilmekte, sözlük yazımı ve sözlük çeşitlerini araştıran lexicography ise "sınâatü'l-mu'cem" olgusuyla ifade edilmektedir. Lexicology esas itibariyle lafızların iştikâkları (türetimi), binaları (kalıpları), mana ve i'rab yönünden delaletleri, terimsel yönleri, eş anlamlıları ya da anlamdaşlarıyla (synonym) ve çok anlamlılıklarıyla (polysemy) ilgilenir. Lexicography ise bilgi ve reel verilerin toplanması, verilerin belirli bir sisteme göre düzenlenmesi, materyallerin yazıya geçirilmesi, hazırlanan nihai ürünü yani mu'cem, kâmûs veya sözlüğü yayınlamak ile ilgilenir. Leksikografi çalışmalarının, insanın yaratılışı kadar eski olduğunu söylemek mümkündür. İlk yazılı sözlük eserleri ise Arap/İslam coğrafyasında hicrî II. asrın ortalarından sonra başlamıştır. Lügat, mu 'cem ya da kamus insan topluluklarının, bireylerin birtakım gereksinimlerini ifade ettikleri seslerin özel bir sıraya göre düzenlenmiş şekilde anlamlarını açıklayan, iştikâkı, yazılış ve telaffuz şekilleri ve kullanım yerlerini gösteren şevâhiti ile birlikte sunan çalışmalardır. Arap sözlük biliminde çeşitli alanlarda çeşitli sözlükler yazılmıştır. Sözlüğün alanına da işaret eden bu sözlük çeşitlerinden bazıları şöyle sıralanabilir; özel ve genel konulu, etimolojik veya morfolojik, semantik, ansiklopedik, resimli, diyalektolojik, terimsel, sistemsel (usûlsel) ve fehvâ (anlam) eksenli sözlükler, dil ve tercüme, eş, zıt ve anlamı çok kelime, atasözü ve deyim, belde isimleri ve özel isim sözlükleri, taklîb ve fonetik (ses), alfabetik, telaffuz, son ve ilk harfleriyle kendi aralarında alfabetik sıralı, konstrüktif (yapısal) ve monografik (tematik) ve aynı vezin ve kalıp sistemli sözlükler gibi. Arap sözlükçülüğünün alt yapısı oluşturulurken sözlük telifiyle uğraşan alimler çeşitli metotlar kullanmışlardır. Bu sistemlerden taklîb ve fonetik, özel ve normal alfabetik, kafiye ve telaffuza göre alfabetik sıralı sistemler gibi bazıları ekolleşme seviyesine kadar ulaşmışlardır. Bu sayılan sistemler nasıl ekolleşme seviyesine gelmişse bu sistemler üzerine yazılan sözlüklerden bazıları da ekolün

temsilcisi durumuna gelmişlerdir. Mesela "*Kitâbü'l-'Ayn*", *"Tehzîbü'l-Luga"* ve *"el-Bâriʿ fi'l-Luga"* taklîb ve fonetik (ses) sıralı sistemin, "*el-Cemhere"* ve "*Muʻcemü Mekâyîsi'l-Luga"* özel alfabetik sıralı sistemin, "*Dîvânü'l-edeb"*, *"es-Sıhâh"*, *"Lisânü'l-Arab"* ve "*el-Ḳâmûsü'l-Muhît"* kafiye sıralı sistemin, "*Muhîtü'l-muhît"*, *"el-Müncid"* ve "*el-Muʻcemü'l-vasît" n*ormal alfabetik sıralı sistemin ve "*el-Mücerred"*, *"et-Ta'rîfât"*, *"el-Merci'"* ve "*er-Râid"* telaffuza göre alfabetik sıralı sistemin temsilcisi durumuna gelmişlerdir. Sözlük bilim, teorik boyutu ve uygulama alanı geniş yelpazeli bir konudur. Yine Arapça'nın bazı inceliklerini ortaya çıkarmada en önemli faktörlerden biri olan Arap sözlük bilimi de sözlük sistemleri, çeşitleri ve uygulama alanlarıyla çok kapsamlı bir alandır. Bu sebeple Arap sözlük bilimi materyallerine ulaşmakta ve ulaşılan materyallerin etkin ve verimli kullanılmasında problemler yaşanabilmektedir. Halef ya da selef her asırda yaşayan alimler gerek teolojik ilmin künhüne gerekse genel anlamda ilmin künhüne bu ilimle vakıf olabilmişlerdir. Çünkü Arap sözlük biliminde sarfî, nahvî, belâgî ve anlamsal bulgulara rastlamak mümkündür. Ancak insanın bu ilmi tamamen kavraması mümkün olmaz. Bu sorunsal üzerine yapılan bu çalışma ile akademik yapı içerisinde bir disiplin olan Arap sözlük biliminin gelişimine, sözlüksel faaliyetlerin ve işlevlerin belirlenmesine ve sözlüksel iletişimin artmasına katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın sözlük kullanıcılarının Arapça sözlükleri etkili bir şekilde kullanabilmeleri için sözlüklerin yapılarını ve sistemlerini anlamaları ve yukarıdaki bulgulara daha çabuk ulaşmaları noktasında önemli bir çalışma olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada temel kural olarak tümdengelim yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntem uygulanırken tarama ve örnekleme yöntemleri beraber kullanılmıştır. Konuyla ilgili materyalden etkin bir şekilde yararlanmak için önce konuyla ilgili literatür taraması yapılarak gerçek veriler toplandı. Sonra toplanan bu veriler örnekleme yöntemi ile analiz edildi.

Anahtar Kavramlar: Dil bilim, Sözlük bilim, Arap sözlük bilimi, Lügat, Mu'cem, Kamus.

Giriş

Sözlük biliminin sözlükleri araştırma, tasnif etme; sözlüğe dair yöntem, ilke ve kural belirleme gibi kuramsal ve teorik yönünün ön plana çıktığı görülmektedir. Sözlük biliminin çıktısı ise sözlük hazırlamadır. Ancak diğer bilim dallarında olduğu gibi sözlük biliminde de sözlük hazırlama gibi çıktıları fiiliyâta döken değil çıktıları hazırlayanlara yol gösteren konumunda ele alıp öyle değerlendirmek gerekir.

İnsan topluluklarının, bireylerin niyet, istek, ihtiyaç ve gereksinimlerini ifade ettikleri sesleri özel bir sıraya göre düzenlenmiş şekilde anlamlarını açıklayan, iştikâkı, yazılış şekilleri, telaffuz şekilleri ve kullanım yerlerini gösteren şevâhiti ile birlikte sunan çalışmalar olan lügat, mu 'cem ya da kamus için Arap sözlük biliminde çeşitli alanlarda çeşitli sözlükler yazılmıştır. Sözlüğün alanına da işaret eden bu sözlük çeşitlerinden bazıları şöyle sıralanabilir; konstrüktif (yapısal) sözlükler, dil sözlükleri, tercüme sözlükleri, temalı veya konulu sözlükler, özel konulu sözlükler, genel konulu sözlükler, etimolojik veya morfolojik sözlükler, semantik sözlükler, ansiklopedik sözlükler, resimli sözlükler, diyalektolojik sözlükler, fehvâ (anlam) eksenli sözlükler, eş, zıt ve çok anlamlı kelime sözlükleri, deyim ve atasözü sözlükleri, yer adları ve özel isim sözlükleri, terimsel sözlükler, sistemsel ve usûlsel sözlükler, taklîb ve fonetik (ses) sistemli sözlükler, alfabetik sözlükler, telaffuz sistemli (ek ve kök harf ayrımının yapılmadığı) sözlükler, son ve ilk harfleriyle kendi aralarında alfabetik sözlükler, aynı vezin ve kalıp sistemli sözlükler, ve monografik (tematik) sistemli sözlükler gibi.

Arap sözlük bilimi bu sözlüklerin alt yapısını oluştururken sözlük telifiyle uğraşan alimler çeşitli metotlar kullanmışlardır. Kullandıkları bu metotların bazıları zamanla varlığını kaybedecek dereceye kadar devamı gelmemiştir. Bazıları ise bu çalışmaya konu edinildiği gibi ekolleşme seviyesine kadar gelmiştir. Bu sistemler nasıl ekolleşme seviyesine gelmişse bu sistem üzere yazılan sözlüklerden bazıları da ekolün temsilcisi durumuna gelmiştir. Mesela *Kitâbü'l-'Ayn*, *Tehzîbü'l-Luga* ve *el-Bâriʿ fi'l-Luga* taklîb ve fonetik (ses) sıralı sistemin, *el-Cemhere* ve *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga* özel alfabetik sıralı sistemin, *Dîvânü'l-edeb*, *es-Sıhâh (Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-ʿArabiyye)*, *Lisânü'l-Arab* ve *el-Ḳâmûsü'l-Muhît* kafiye sıralı (kökün son harfine göre alfabetik sıralı) sistemin, *Muhîtü'l-muhît*, *el-Müncid* ve *el-*

*Mu'cemü'l-Vasît n*ormal alfabetik sıralı (kökün ilk harfine göre sıralı) sistemin ve *el-Mücerred*, *et-Ta'rîfât*, *el-Merci'* ve *er-Râid* telaffuz sistemli alfabetik sıralı (ek ve kök harf ayrımının yapılmadığı alfabetik sıralı) sistemin temsilcisi durumuna gelmiştir.

Arap leksikolojisi veya leksikografisi denince klasik anlamda ilmü'l-luga akla gelmektedir. Fakat ilmü'l-luganın ne Batılı anlamdaki leksikoloji ve leksikografi kelimeleriyle ne de Arap filolojisi ve sözlük bilimiyle ilgili belirleyici bir tanımı vardır. Zira ilmü'l-luga, Arap dil geleneğinde "sözlük bilimi"nden çok "dil bilimi"ni ifade etmektedir. Evrensel bir ortak terimde uzlaşma yolunda yapılan tartışmalar ve çalışmalar henüz yenidir.

Yapılan araştırmalar halef ya da selef her asırda yaşayan alimlerden bazılarının sözlük bilimle ilmî zenginliğe kavuştuklarını ve gerek genel anlamda ilmin künhüne gerekse teolojik ilmin künhüne bu ilimle vakıf olabildiklerini göstermektedir. Birçok ilmî hakikatı onunla ortaya çıkartabilmişlerdir. el-Cevherî'nin (öl. 400/1009) de ifadesiyle lügat ilmi, din ve dünya ilminin kendisini bilmeye bağlı kılındığı bir ilimdir.[1] Yine es-Suyûtî'nin (öl. 911/1505) ifadesiyle de lügat ilminin dinin bir parçası olduğundan şüphe yoktur. Çünkü Kur'an ve Sünnete dair kapalı lafızların anlamları ancak onunla bilinebilir.[2] Yine Hz. Ömer (r.a.) (öl. 23/644) "Kur'an-ı Kerimi ancak lügat ilmini bilen okuyabilir." buyurmaktadır.[3] el-Fârâbî'de (öl. 350/961) "*Dîvânü'l-edeb"*inin önsözünde "Kur'an Allah'ın kelamıdır ve onun vahyi ile kulların dünya geçimlerine dair birtakım maişetler ve birtakım faydalı şeyler ile aleyhlerine olan kaçındırılacak birtakım şeyler anlatılmaktadır. Bu manaları anlamak ve onu öğrenmenin yolu ancak lügat bilgisine dalarak bu ilimle ilgili yeterli bilgiye sahip olmakla mümkün

---

1 Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî Cevherî, *es-Sıhâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-ʿArabiyye*, thk. Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadî, 1430/2009), 11.

2 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî Süyûtî, *el-Müzhir fî ʿulûmi'l-luğa*, thk. Fuat Ali Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998), 2/69.

3 Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâî (Ürdün-Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1405/1995), 20.

olur." diye söylemektedir.[4] Hatta bazı alimler lügat ilmini öğrenmenin namaz gibi farz-ı ayn olduğunu söylemişlerdir.[5]

Giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşan bu çalışmanın bundan sonraki araştırmalara ve çalışmalara ilham kaynağı olması ve ışık tutması temenni edilmektedir. Birinci bölümünde lügat, mu'cem ve kâmûs ve sözlük bilimi kavramları ele alınmıştır. İkinci bölümünde telifi, Arap hece harfleri ve yazım sıraları hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümünde Arap sözlük biliminin ekolleşen sözlük sistemleri ve bir tablo halinde en önemli sözlükleri ele alınmıştır. Sonuçta ise araştırma ile ulaşılan sonuçlardan bahsedilmiştir.

1. Sözlük Bilimi ve Kavramları

Terminolojide "sözlük bilimi", "lügat", "mu'cem" ve "kamus" kavramları ele alındı. Bu kavramların hiçbirisi tam olarak diğerinin ifade ettiği manayı karşılamamaktadır. Sözlük biliminde kullanılan bu üç kavramın sözlük için kullanılır olması dikkat çekici sebeplerle bağlantılıdır. Bu sebeple konunun çıkış noktasını, özünü, gelişimini ve nihai evrelerini anlamada bu kavramların ortaya konulup ele alınmaları önemlidir.

1.1. Lügat (لغة)

Lügat, Arapça bir kelime olup vezin itibariyle nâkıs-ı vâvî olan لَغَا – يَلْغُو, لُغْوَةٌ şeklinde tasrîf olunur. لَغَوْتُ يَلْغُو fiilinden لُغْوَةٌ vezninde masdardır. لُغْوَةً "söz söyledim" şeklinde kullanılır. لُغْوَةٌ kelimesinin aslı كُرَةٌ، قُلَةٌ، ثُبَةٌ kelimelerindeki gibi لُغْوٌ dür.[6] İ'lâl ve ta'vîzden sonra kelimenin yapısının لُغَةٌ (lügat) şeklini aldığı görülmektedir.

Lügat genel olarak "İnsanların niyet, istek, ihtiyaç ve gereksinimlerini ifade ettikleri sesler" anlamında tanımlanır.[7] Bilimsel olarak ise "Bir

---

4 Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm Fârâbî, *Dîvânü'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer (Kahire: Müessesetü Dâri'ş-Şuabi li's-Sahafeti ve't-Tabâati ve'n-Neşr, 1394/1974), 11.

5 Süyûtî, *el-Müzhir fî ʿulûmi'l-luğa*, 2/291.

6 Takıyyüddin (Birgivî Mehmed Efendi) Mehmed, *İm'ânü'l-enzâr ale'l-maksûd* (Bosna: Matbaatü'l-Hâcc Muharrem Efendi, 1876), 85; Ebu'l-Feth Osman el-Mevsılî İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitab, ts.), 1/34; Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han Hasan b. Ali İbn Lütfullah el-Hüseynî el-Buhârî Kınnevcî, *el-Bülğa ila usûli'l-luğa*, thk. Sahâd Hamdân Ahmed es-Sâmarrâî (Tikrit: Risâletü Câmiiyye-Câmiatü Tikrit, ts.), 67.)

7 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/34; Süyûtî, *el-Müzhir fî ʿulûmi'l-luğa*, 1/11.

anlam ifade eden sözcükleri anlam bakımından eşleştirerek, anlamlarına göre o sözcüklerin sözcük dağarcıklarını araştıran bir bilimdir" diye tanımlanır.[8] Bu ve İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) *Mukaddime*'sindeki "Lügat ilmi dilsel konuları beyandır"[9] tanımından anlaşıldığı üzere lügat ilminin konusunun hakiki sözcükler ve bu sözcükler ile ilgili dilsel konular olduğu, gayesinin ise sözcüklerin gerçek manalarını anlamada hataya düşmemek, Arapların sözlerinden anlatılmak istenene vukufiyet kazanmak olduğu söylenebilir. Faydası ise bu ilim sayesinde konuşma sanatında ustalaşıp, anlamlı ve güzel ifadelerle anlamları netleştirerek ifadenin akıcılığını ve zerafetini ortaya çıkarabilme gücünü elde etmektir.

İlk dört yüzyılda sözlük kavramını karşılayan bir kavram bulunmamakla beraber bu ve daha sonraki dönemlerde lügat kelimesi "lehçe, dil" anlamına gelmekteydi. Abdullah b. Abbas'a (öl. 68/687-88) nisbet edilen *"Garîbü'l-Kur'an/el-Lugât fi'l-Kur'an"*da lügatü Kureyş, lügatü Hüzeyl ve lügatü Hazrec gibi çeşitli ifadelerde geçen "el-lüga" kelimesi lehçe anlamında kullanılmıştır.[10]

1.2. Mu'cem (معجم)

Mu'cem lafzı hece harflerini[11] ifade eden "hurûfü'l-mu'cem" ifadesinden alınmıştır. Tarih olarak mu'cem terimini taşıyan ilk eser Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî'nın (öl. 307/919) "*Mu'cemu's-sahâbe"* adlı eseridir.[12] Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Begavî'nin (öl. 317/929) "*el-Mu'cemu'l-kebîr*

[8] Kınnevcî, *el-Bülğa ila usûli'l-luğa*, 66.

[9] el-Allame Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş (Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 1425/2004), 2/370.

[10] Abdullah b. Hüseyin İbn Hasenûn - Ebû Ahmed es-Sâmirî, *el-Lügât fi'l-Kur'an*, thk. Salahattin el-Müncit (Kahire: Matbaatü'r-risale, 1365/1946), 3.

[11] Nokta sebebiyle kendilerinden başka harflerden ayrılan harflere hece harfleri denir. (bk. Dîzîrih Sakkâl, *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ* (Beyrut: Dâru's-sadâkati'l-Arabiyyeti li't-tabâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1995), 9.)

[12] Abdü's-Semî' Muhammed Ahmed, *el-Meâcimü'l-Arabiyye* (b.y.: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1969), 1/16.

ve'l-Mu'cemu's-sagîr" adlı eseri de mu'cem terimini kullanan kadîm eserlerdendir.[13]

Kadim sözlüklere mu'cem isminin verilme sebepleri ve mu'cem kelimesinin anlam boyutu araştırıldığında Arapça sözlüklerde ع ج م maddesine geniş yer verildiği görülmüştür. Şöyle ki أَلْعُجْمُ و الْعَجَمُ kelimeleri anlam olarak الْعُرْبُ و الْعَرَبُ kelimelerinin karşıtlarıdır. أَلْعُجْمُ kelimesi yapı olarak "-Arap olsun ya da olmasın- sözü açık ve anlaşılır olmayan, sözü kapalı ve anlaşılmaz olan" anlamına gelen الْأَعْجَمُ kelimesinin cemisidir. الْأَعْجَمُ kelimesinin müennesi ise عَجْمَاءَ şeklinde gelir. اَلْعَجَمِي "sözü ister açık olsun ister kapalı olsun Arap olmayan" demektir. الْأَعْجَمُ ise "lisanında ucme olan yani sözü açık ve anlaşılır olmayan" anlamına gelir. أَعْجَمَ fiili أَبْهَم fiilinin anlamını taşımaktadır. Her ikisi de konuşamadığı içindir ki ahraza الْأَعْجَمُ, hayvana da الْعَجْمَاءَ denilmiştir. اِسْتَعْجَمَ الرَّجُلُ demek سَكَتَ الرَّجُلُ (adam sustu) demek olur. Kısacası İbn Cinnî'nin (öl. 392/1002) de ifadesiyle ع ج م maddesi Arap kelamında anlaşılmaz ve gizli olan için kullanılır.[14]

Hicrî IV. asırdan itibaren mu'cem ismi kelimelerin ve ibarelerin belirsizliğini ve kapalılığını kaldırıp gizemini ve anlamlarını ortaya çıkarmak için kullanılan sözlüklere isim olarak verilmiştir. Ancak "*Sırru sınâ'ati'l-i'râb", "el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam", "Lisânü'l-Arab* ve *el-Kamusu'l-muhît"* gibi eserlerde yapılan araştırmalarda mu'cem kelimesinin elde edilen anlamları mu'cem isminden maksatın ne olduğu noktasında

[13] Ahmed Abdulgafûr Attâr, *Mukaddimetu's-sıhâh* (Beyrut: Dârul'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1984), 38-39; Ahmed Muhtâr Ömer, *el-Bahsü'l-lügavî 'inde'l-'Arab ma'a dirâseti li-kadiyyeti't-te'sîr ve't-te'essür* (Kahire: 'Alemu'l-Kütüb, 1988), 173.

[14] Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Temiz, "İbn Cinnî'de Savt, Harf, Hareke ve Hurûfu'l-Mu'Cem Kavramları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (15 Aralık 2020), 325-347.

işi çıkmaza götürüyor gibi gözükmektedir.[15] Çünkü oralarda mu'cem kelimesinin anlamı anlaşılmazlık ve belirsizlik yönündedir. Öyleyse akla şöyle bir soru gelmektedir; kelimelerin kapalılığını kaldırıp anlamlarını ortaya çıkarmak için kullanılan sözlüklere isim olarak verilen mu'cem ismi ile Arap kelamındaki ع ج م maddesi arasındaki anlam bağı nerede kalıyor? Sarf yönünden el-mu'cem kelimesi bir çok eserde أَعْجَمَ fiilinden ism-i mef'ûl ya da mimli masdar ve ismi mekan olduğu geçmektedir.[16] Bazısına göre ise أَدْخَلْتُهُ مُدْخَلاً و أَخْرَجْتُهُ مُخْرَجًا örneklerindeki gibi إِخْرَاجًا و إِدْخَالاً anlamında i'câm anlamında sadece masdardır. Yani el-mu'cem kelimesi sülâsîsi ع ج م maddesi olan el-'ucmü kökünden türemiştir. İ'câm ya da mu'cem kelimelariyse if'âl babından türemiştir. Ef'ale vezni isbât ve îcâb anlamında gelir. Ancak bazı kere if'âl babının hemzesi[17] sülâsîsinin anlamını izale ya da selb anlamına çevirerek ef'ale vezni ile olumsuzluk murat edilebilir.[18] Hece harflerini hurûfü'l-mu'cem diye isimlendirmek buradan gelmektedir. Ayrıca bazı kelimeler ezdâd özelliğinden kaynaklı iki zıt anlamı bir arada toplar. Dolayısıyla i'câm mastarının diğer anlamının aksine

---

15 Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsılî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *Sırru sınâ'ati'l-i'râb* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2000), 1/49-53; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdulhamit el-Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421/200), "el-acemü ve'l-ucmü", 1/341; İbn Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfiî el-İfrîkî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), "aceme", 12/385-390; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kamusü'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Arksûsî vd. (Beyrut: Müessesetü'r-risale li't-tabâti ve'n-neşri ve't-tevzî, 1426/2005), "el-'ucmu", 1135.

16 Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî, *es-Sıhâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdu'l-Gafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 1407/1987), "aceme", 5/1980-1982; İbn Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfiî el-İfrîkî, "aceme", 12/385-390.

17 İf'âl bâbının hemzesi on mânaya gelir: 1. Ta'diye, 2. Sayrûre, 3. Vicdân, 4. Haynûne, 5. İzâle (Selb), 6. Duhûl, 7. Kesret, 8. Talep, 9. Temkîn, 10. Tafdîl (bk. el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe Nu'mân İbn Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Maksûd* (İstanbul: Demir Kitabevi, ts.), 20; el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe Nu'mân İbn Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Matlûb şerhu'l-maksûd fi't-tasrîf*, thk. Ahmed Saad Ali (Kahire: Şirketü mektebetü ve matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdühü, 1359/1940), 75-76.)

18 Örneğin أَشْكَلْتُ الْكِتَابَ denildiğinde bunun anlamı أَزَلْتُ إِشْكَالَهُ olur. إِعْجَامُ الْكِتَابِ derken de kitabı noktaladı, benzerlerine karışmayı engelledi anlamında izâle manası vardır.

kapalılığı ortadan kaldırmak anlamını ifade ettiği dolayısıyla mu'cemin, sözcüklerin lafzî ve manevî kapalılıklarının izale edildiği kitap yani sözlük demek olduğu ifade edilmiştir.[19]

Kelimelerin anlamlarının birbirlerine karışmasını engelleyerek anlaşılmazlığı ve gizliliği ortadan kaldırıp daha anlaşılır hale getirdiğinden böylesi bir anlamsal durumdan dolayı dil bilimciler eserlerine mu'cem adını koymuşlardır.[20] İbn Fâris'in (öl. 395/1004) "*Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*"sı ve Ebu Hilal el-Askerî'nin (öl. 400/1009) "*el-Mu'cem fî bakiyyeti'l-eşyâ*"sı ilk defa mu'cem ismi verilen sözlüklerdendir.[21]

Terim olarak mu'cem, bir dilin sözcük dağarcığını ve varlığını anlamlarının açıklanmasıyla birlikte ya hece harfleri ya da konularına göre özel bir sıraya göre düzenlenmiş şekilde açıklayan, iştikâkı, yazılış şekilleri, telaffuz şekilleri ve şevâhiti ile beraber kullanım yerlerini gösteren çalışmalardır.[22]

1.3. Kamus (قاموس)

Arap sözlüklerine bazen kamus ismi de verildiği görülmektedir. "قمس" kökünden türemiş olan "el-kâmûs" kelimesi "denizin dibi, denizin ortası, suya dalmak, daldırmak, engin deniz vb." manalarına gelmektedir.[23] el-Kamsü kelimesinin aslı derinlik anlamındadır. Araplar غَرَقَ فِي قَامُوسِ الْبَحْرِ sözleri ile "denizin dibinde boğuldu/boğulsun" anlamını murat etmektedirler. Sözlük telifiyle meşgul olan eski Arap alimlerinin eserlerine deniz isimlerinden birini veya denizle ilgili sıfatlardan birini ifade eden sözcükleri isim olarak verdikleri görülmektedir.

Arap dil bilim tarihinde telif ettiği eserine "kamus" adını veren ilk müellif el-Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415)'dir. Fîrûzâbâdî, telif ettiği lügatının

---

19 Emîl Bedî' Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ* (Beyrut: Dâru'l-'İlmi'l-melâyîn, 1985), 9-12.

20 Abdulhamid Muhammed Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyyetü medârisuhâ ve menâhicuhâ* (Kâhire: y.y., 1981), 10.

21 İsmail Durmuş, "Sözlük", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/398-401.

22 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 9-12.

23 el-Cevherî el-Fârâbî, "kamese", 3/966; İbn Sîde, "kamese", 6/250; İbn Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfiî el-İfrîkî, "kamese", 6/183.

bütün lügatları kapsayan çok geniş bir eser olduğunu ifade etmek için eserine "*el-Kâmûsü'l-muhît"* ismini vermiştir. es-Sâhib b. Abbâd (öl. 385/995) ile hicrî IV. yüzyılda Arap yazarların dil malzemelerine yer verdikleri eserlerine "deniz", "okyanus" ismini kullanmaları yayılmıştır. Bu ismi kullanmalarının sebebi eserlerinin dil müfredatının tamamını kapsıyor olması ve önceden kaleme alınan eserlerdeki hataları düzeltmeleridir. İbn Sîde (öl. 458/1066)'nin "*el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*"ı bunların önemli olanlarından biridir.[24]

Terim olarak kamus ise "Genellikle alfabetik sıraya göre düzenlenmiş, anlamlarının ve diğer ilgili bilgilerin bir açıklamasıyla beraber belirli kelimeleri içeren kitaptır." demektir.[25]

1.4. Sözlük Bilim (عِلْمُ الْمُعْجَمَاتِ)

Sözlük bilim, karşılaştırmalı olarak metodolojisi de dahil her yönüyle dillerin sözcük yapılarını sözlük şeklinde sunan, bu doğrultuda metotlar oluşturan ve bu metotların uygulanış yöntemlerinden bahseden bilim dalıdır.[26] Çağdaş dilbilimin bir dalı olan sözlük bilim sözlükçülük için hazırlık sağlamak, herhangi bir dilin kelime dağarcığını analiz etmek, sözcüksel anlamlarını ve sözlüksel önemini açıklamakla beraber herhangi bir dilin veya sözlük birimlerinin kelime dağarcığını incelemek ve sınıflandırmakla ilgilenir.[27] Sözlük biliminin ön plana çıkan iki önemli yönünden birincisi sözlükleri araştırma, tasnif etme gibi kuramsal yönü; ikincisi ise sözlüğe ait yöntem, kural ve ilke tespiti gibi teorik yönüdür.[28]

---

[24] Ceyhun Ünlüer, *İbn Sîde ve el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-a'zam Adlı Sözlüğü* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 59.

[25] Ali Kâsımî, *İlmü'l-lugati ve Sınâatül-mu'cem* (Riyad: Câmiatü'l-melik suûd, 1991), 3.

[26] Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), 3/69; Kâmile İmer - vd., *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011), "sözcükbilim", 230.

[27] Hayat Leşheb, *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-hadîsü beyne't-taklîdi ve't-tecdîdi el-mu'cemü'l-vasîtü nemûzecen* (Cezâyir: Ferhât Abbâs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 49-52.

[28] Mehmet Kaynak, "Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü", *Kafdağı* 6/1 (30 Haziran 2021), 79-101.

Mu'cem ve kamus "Genellikle alfabetik sıraya göre düzenlenmiş, anlamlarının ve diğer ilgili bilgilerin bir açıklamasıyla beraber belirli kelimeleri içeren kitaptır." demektir. Bu nedenle kesinlikle her ikisi aynı şey olmayan lexicography, lexicology'e dayanmaktadır.[29] Tartışmaların odağında olan sözlük bilimi çoğu sözlük bilimcinin de onayladığı gibi iki temel dala ayrılır. Sözlük bilimin bu iki temel dalı **Şekil 1.1**'de görüldüğü gibidir.

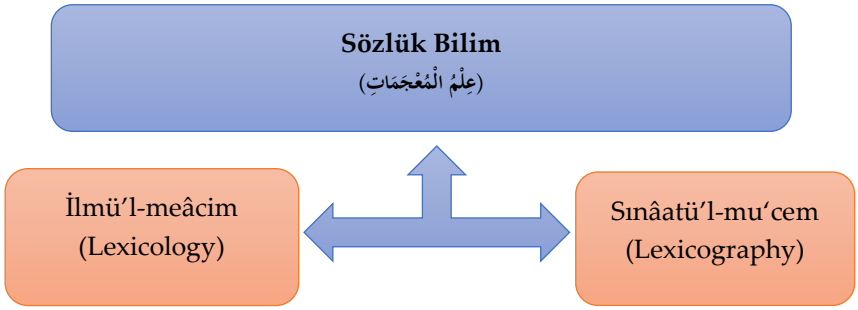

Şekil 1.1: Sözlük Bilimin Kısımları

Birincisine ilmü'l-müfredât, ikincisine de es-sınâatü'l-mu'cemiyye diyecek olursak; birincisi alanı kelime dağarcığı ve deyim bilim (frazyoloji) olan, ilmü'l-müfredât veya ilmü'l-elfâz ya da lexicology diye tabir edilen sözlük araştırmalarıdır. İlmü'l-müfredât bir dilde veya karşılaştırmalı birkaç dilde lafızların manalarının araştırılmasına denir. Lafızların birçok yönüyle ilgilenen ilmü'l-müfredât'ın ilgilendiği bu alanlar **Şekil 1.2**'de görüldüğü gibidir.[30]

[29] Kâsımî, *İlmü'l-lugati ve Sınâatül-mu'cem*, 4.
[30] Kâsımî, *İlmü'l-lugati ve Sınâatül-mu'cem*, 3.

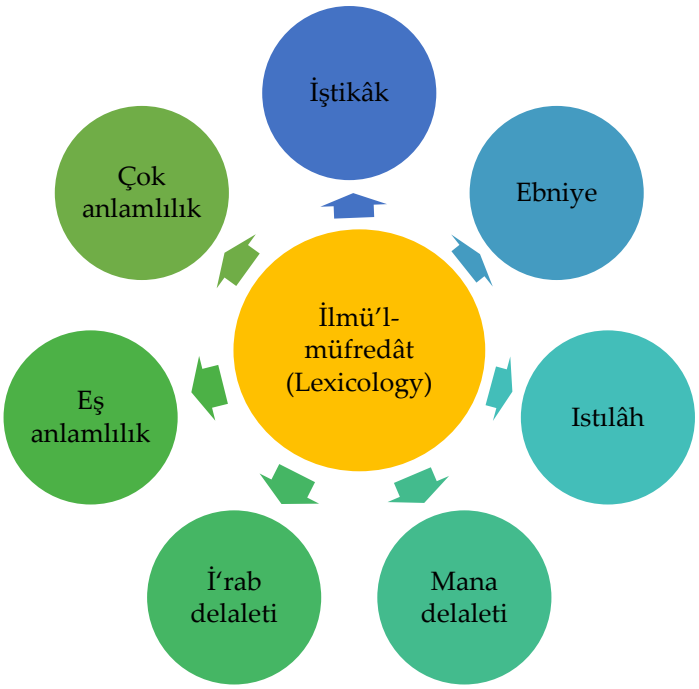

Şekil 1.2: İlmü'l-müfredât'ın İlgi Alanları

İkincisi ise alanı uygulama olan ve es-sınâatü'l-mu'cemiyye ya da lexicography diye tabir edilen sözlükçülük araştırmalarıdır. Batı'da sözlük bilimi (leksikografi) terimini karşılayan olgu sözlük yapımı/yazımı, kuramcılığı ve araştırmacılığıdır. es-Sınâatü'l-mu'cemiyye'nin ilgi alanı ise **Şekil 1.3**'te görüldüğü gibidir.[31]

[31] Kâsımî, *İlmü'l-lugati ve Sınâatül-mu'cem*, 3.

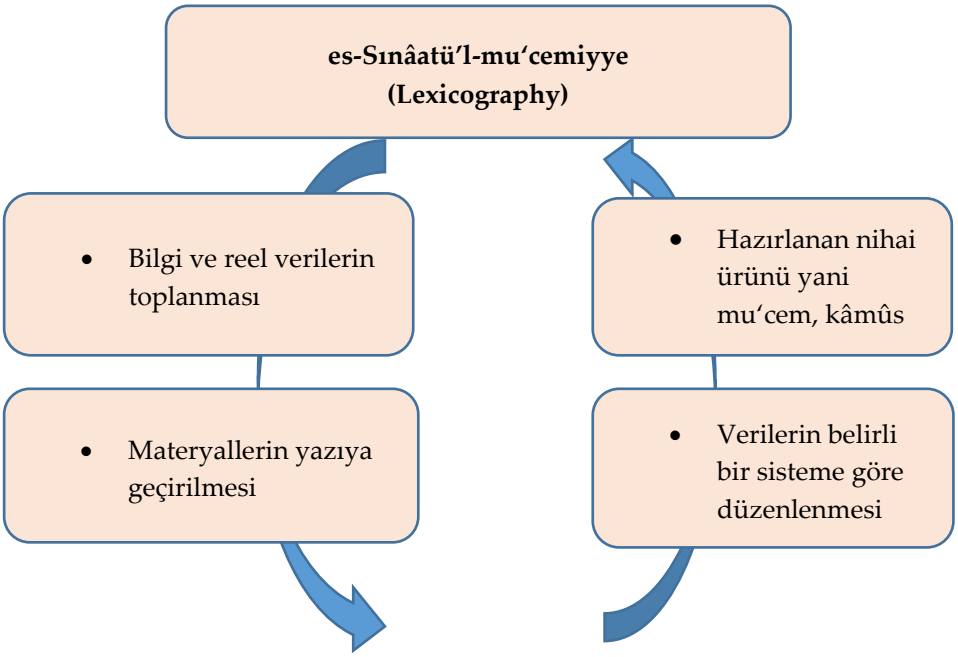

Şekil 1.3: es-Sınâatü'l-mu'cemiyye (Lexicography)'nin İlgi Alanları

Arap/İslam coğrafyası filolojisinde sözlüklerin söz varlığına ilişkin çalışmalarını ifade eden lexicology, "ilmü'l-luga, ilmü'l-mu'cemât ve mu'cemiyyât" gibi isimlerle zikredilmekte, sözlük yazımı ve alanı sözlük türlerinin araştırılması olan bilim dalı (lexicography) ise "sınâatü'l-mu'cem" olgusuyla ifade edilmektedir. Arap/İslam leksikografisi ya da leksikolojisi dendiğinde ise klasik manada lugat ilmi akla gelmektedir. Ancak lügat ilminin ne leksikografi ne leksikoloji ıstılahlarıyla ya da Arap sözlük bilimi ve dil bilimiyle alakalı tam bir tanımı vardır.[32] Çünkü ilmü'l-

[32] Durmuş, "Sözlük", 37/398-401; Erdoğan Boz, "Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine" 4/1 (Yaz 2015), 10.

luga, Arap dilciliğinde "sözlük bilimi"nden çok "dil bilimi"ni ifade etmektedir.[33]

Yeryüzünde ilk sözlük hakkında kesin olmamakla beraber lexicography çalışmalarının, insanın yaratılışı kadar geriye gittiği söylenebilir. Hz. Allah (c.c.) "… Allah "Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim" buyurdu."[34] buyurduğunda, hilafetin bir gereği olarak ona bütün eşyanın isimlerini öğretti.[35] Hz. Adem'in (a.s.) bilipte meleklerin bilmedikleri şeylerin Hz. Âdem (a.s.) tarafından meleklerin huzurunda bir bir izah edilmesini leksikografinin tek dilli sözlü başlangıcı olarak kabul edebiliriz.[36]

2. Arap Dili Sözlük Bilimi

2.1. Arap Dili Sözlük Biliminin Ortaya Çıkışı

Arap dili, tedvin safhasından evvel sözlü iletişim safhası geçirmiştir.[37] Arapların sözlüklere olan ihtiyacı ve Arap sözlükçülüğünün ortaya çıkışı noktasında şunlar söylenebilir; acaba Araplar cahiliye döneminde ve İslamiyet'in başlarında bütün Arapça kelimelerin anlamlarını biliyorlar mıydı? Cevaben şöyle söylenebilir; lafızlarını biliyorlardı ancak manalarını bilmiyorlardı. Nitekim Hz. Ebubekir'e (r.a.) "وَفَاكِهَةً وَ اَبًّا"[38] âyeti sorulduğunda "Eğer Allah'ın kitabındaki bilmediğim şeydir, diye söylersem hangi sema beni gölgelendirirdi ve yeryüzü bana ne söylerdi." diye söyledi. Yine Hz. Ömer (r.a.) minberde iken aynı âyeti okuyor ve sonra;

---

33 R. R. K. Hartmann - Gregory James, *Dıctıonary of Lexicography* (Londra: Routledge, 2002), 85.

34 *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2018), el-Bakara 2/30.

35 "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklere gösterip "Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin" (el-Bakara 2/31.)

36 Galip Yavuz, "Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002), 113-122.

37 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 23; Nihad M. Çetin, "Arap", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/297-298.

38 Abese 80/31.

"Fâkihe kelimesini biliyoruz fakat "ebbâ"[39] kelimesi nedir?" diye söylüyor. Yine Abdullah b. Abbâs (r.a.) (öl. 68/687) غِسْلِينَ[40] و حَنَانًا[41] وأَوَّاهٌ[42] و الرَّقِيم[43] kelimeleri hariç Kur'anın tamamını biliyorum" diye söylemiştir.[44] Araştırmaların çoğu göstermektedir ki sözlüklerin oluşturulması Rasûlullah'ın (s.a.v.), Sahabenin (r.anhüm) ve Tabiînin "Garîbu'l-Kur'an" ve "Garîbu'l-

[39] "وَفَاكِهَةً وَأَبًّا" (Abese 80/31.) Ayetindeki أَبًّا (ebbâ) kelimesi çiftlikte yetiştirilen besi hayvanlarının ve koyun, keçi gibi otlayan hayvanların yiyeceklerinden insanların ekmedikleri meralara verilen bir isimdir. Fâkihe insanlar içindir. el-ebb hayvanlar içindir diye söylenir. Bazıları da insanların yediğine el-hasîde ve el-hasîd denir, insanlardan başkalarının yediğine ise el-ebb denir demişlerdir. Yine bazıları da kendiliğinden yetişen ot, otlak, çayır, geniş ve düz yeşillik demişlerdir. (bk. Hasan İzzettin Cemal, *Mahtûtatü'l-cümeli mu'cemü tefsiri lügaviyyin li kelimâti'l-Kur'an* (Riyad: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-âmme li'l-Küttâb, 2003), 1/45-46.)

[40] "وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ" (el-Hâkka 69/36.) ayetindeki غِسْلِينٌ(ğıslîn) kelimesi cehennem ehlinin vücudunda toplanmış cerahat, irin ve iltihaplanmaya denir. (bk. Cemal, *Mahtûtatü'l-cümeli mu'cemü tefsiri lügaviyyin li kelimâti'l-Kur'an*, 3/202.)

[41] "وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكَوٰةً وَكَانَ تَقِيًّا" (Meryem 19/13.) ayetindeki حَنَانًا (hanânen) kelimesi rahmet, merhamet, rızık ve bereket demektir. (bk. Cemal, *Mahtûtatü'l-cümeli mu'cemü tefsiri lügaviyyin li kelimâti'l-Kur'an*, 1/454.)

[42] "إِنَّ إِبْرٰهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ" (Tevbe 9/114.) ayetindeki أَوَّاهٌ (evvâh) kelimesi şikâyet ve acı çekme halinde insanın söylediği bir kelimedir. Çok inlemek ve Allah'a ibadet ve yalvarmada üstün geldi demektir. (bk. Cemal, *Mahtûtatü'l-cümeli mu'cemü tefsiri lügaviyyin li kelimâti'l-Kur'an*, 1/128.)

[43] "أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا" (Kehf 18/9.) الرَّقِيم (er-ragîm) kelimesi Kehf mağarasının kapısının üzerinde bulunan ve kendisinde Ashâb-ı Kehf'in kıssasının yazılı olduğu levha ve onların isimlerinin yazıldığı levhadır veya Ayla denen yere yakın ve içerisinde ashâb-ı Kehf'in bulunduğu vadinin ismidir. (bk. Cemal, *Mahtûtatü'l-cümeli mu'cemü tefsiri lügaviyyin li kelimâti'l-Kur'an*, 2/212.)

[44] Selami Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları (Lügat-Nahiv-Sarf)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 8; Ömer Acar, *Arap Dilinde Ta'rîb Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'an* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 268-273; Ayrıca ilk Garîbu'l-Kur'ân'ın İbn Abbas'a aidiyetiyle ilgili bilgi için bk. Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etühü ve tetavvüruhü* (Kahire: Dâru Mısır li't-tabâa, 1988), 1/39-40; Attâr, *Mukaddimetu's-sıhâh*, 48.

Hadîs" çerçevesinde sorulan sorulara vermiş oldukları cevapların oluşturmuş olduğu külliyâtın devamıdır.[45] Arap sözlük biliminin ortaya çıkışı bu şekildedir.[46] Ancak cahiliye döneminde Araplar arasında okuma yazma bilenlerin sayısının az, ümmîliğin ise oldukça yaygın olması,[47] Arapların istilaya ve göçebe yaşantısına dayalı bir hayat tarzı sürmeleri ve kendi dillerine hâkim olmaları gibi sebeplerden dolayı sözlük ihtiyacı ötelenmiştir.[48]

2.2. Arap Hece Harfleri ve Yazım Sıraları

Arap hece harflerinin diğer isimleri hurûfü'l-elfabe, hurûfü'l-ebcediyye, hurûfü'l-mebânî ve hurûfü'l-mu'cem'dir. Büyük olasılıkla eski Arap hattı Nabatî hattından türetilmiştir. Nabatî hattı da aynı devirdeki Ârâmîce'den türetilmiştir. Ârâmîce'den etkilenerek oluşturulan Arap hece harfleri **Şekil 2.1**'deki gibidir.[49]

---

45 Bu suallerin en meşhurları Nâfi' b. el-Ezrak (öl. 65/685) ve Necde b. Âmir (Uveymir)'in Abdullah b. Abbâs'a sordukları sorular ve verilen cevaplardır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim es-Sâmârâî, *Suâlâtu Nâfi b. el-Ezrak ilâ Abdillâh b. Abbâs* (Bağdat: Matbaatü'l-meârif, 1968), 1-107.

46 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 24; Fevzi Yûsuf Hâbit, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye mevdu'âtin ve elfâzan* (b.y.: el-Velâ li't-tab'ı ve't-tevzî', 1992), 1/16; Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi* (Erzurum: Şafak Yayınevi, 1998), 223; Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş* (Van: y.y., 2004), 281-284.

47 Belâzurî, İslam'ın başlarında Kureyş içinde okuma-yazma bilenlerin 17, Hz. Peygamber'in hicretinde ise yalnız 11 kişi olduğunu söylemiştir. (Bk. Ahmed b. Yahya b. Cabbâr Dâvûd el-Bağdâdî el-Belâzurî, *Futûhu'l-buldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 690-691.)

48 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 24.

49 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 33.

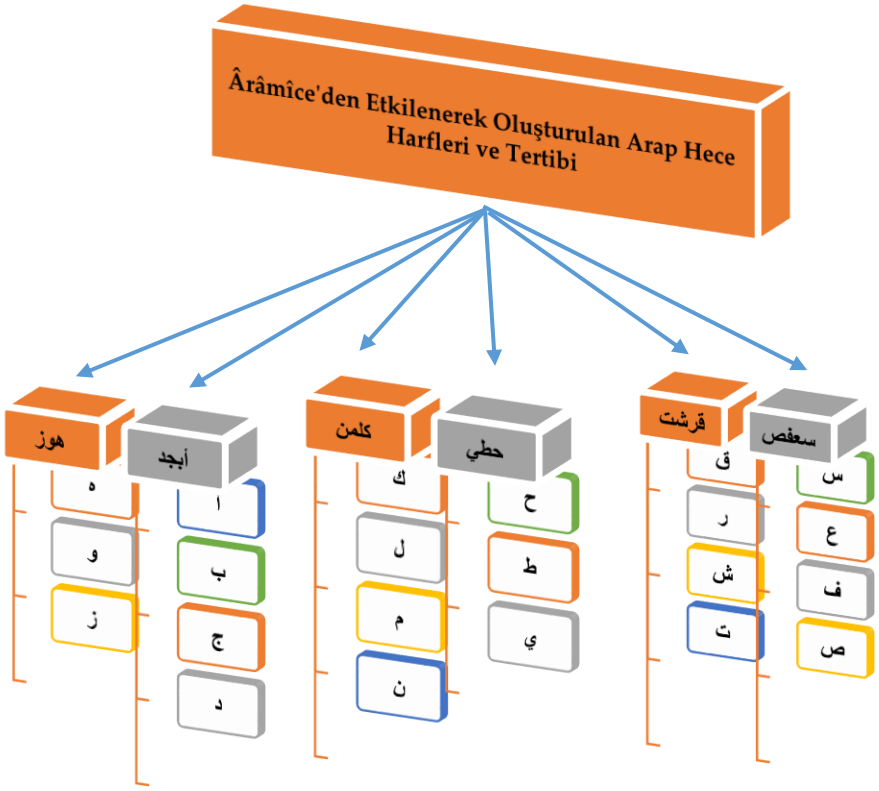

Şekil 2.1: Ârâmîce'den Etkilenerek Oluşturulan Arap Hece Harfleri ve Tertibi

Araplar bunlara altı harf ilave ettiler. Bu şekilde yirmi sekiz harfe ulaştı. Bunlar sekiz kelimeyle birleştirilerek أبجد, هوز, حطي, كلمن, سعفص, قرشت, ثخذ, ضظغ kelimeleriyle ifade edilmiştir. Sonra ilk kelimeye nispetle اَلْأَبْجَدِيَّةُ الْعَرَبِيَّة (Arap alfabesi) veya Hurûfü'l-ebcediyye ismi verilmiştir.[50]

İslam'ın yayılmasıyla mevâlî unsuru fazlalaşınca haliyle Kur'an tilavetinde lahn olgusu da kendisini göstermekteydi. İslam'ın başında hoş görülmeyen noktalama işi Kur'an'ın muhafazası için artık zaruret haline

[50] Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 33.

gelmişti. Bunun üzerine Basra valisi Ziyâd b. Sümeyye (öl. 53/673) Ebu'l-Esved ed-Düelî'den (öl. 69/688) yeni bir usûl koymasını istemişti. Sesli harflere bedel olarak hareke yerine nokta konması usulü Ebu'l-Esved ile başlamışsa da harekelerin mûcîdinin Halîl b. Ahmed olduğunu da söyleyenler vardır. Arap harfleri başta noktasızdı ve bazıları hariç birçoğu birbirine karıştırılıyordu. Zamanla Kur'an okuyuşlarındaki karıştırmalar, hicrî I. asrın ikinci yarısına doğru Arap alfabesindeki birbirine karışan harflerin noktalanmasını gerektirdi. Bu görevi üstlenen ilk kişi Nasr b. Âsım (öl. 89/708 [?])'dır. Başka bir kaynakta Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708 [?]) olarak da geçmektedir.[51] Nasr b. Âsım şu an ki noktalama işini yapmakla beraber eski tertîbü'l-ebcedî'ye ve tertîbü'l-mahrecî'ye ters, bugün birçok mu'cemin kullandığı, tertîbü'l-ebcedî'yi de içine alan ilk iki harfine atfen tertîbü'l-hecâî veya tertîbü'l-alfebâî isminde yeni bir tertîb ortaya koymuştur. Bu sistemde harfler, bugünkü modern anlamda ا, ب, ت, ... ى şeklinde sıralanmaktadır.[52]

Halîl b. Ahmed'in ortaya koymuş olduğu tertîbü'l-alfebâî'den çok daha farklı tertîbü'l-mahrecî'de ise harfler mahreçlerine göre sıralanmıştır.[53] Dolayısıyla klasik dönemden modern döneme gelinceye kadar Arap alfabesinde birkaç türlü tertipten söz etmek mümkündür. Arap alfabesindeki bu tertipler, bunların bânileri ve harflerin sıralanışı **Şekil 2.2**'de görüldüğü gibidir.

---

51 Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev esbetehü'l-ʿayân'*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru sâdır, 1398), 2/32; İbrahim Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye* (Mısır: Dâru'l-maarif, 1947), 50-55; Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 34.

52 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 35.

53 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 46.

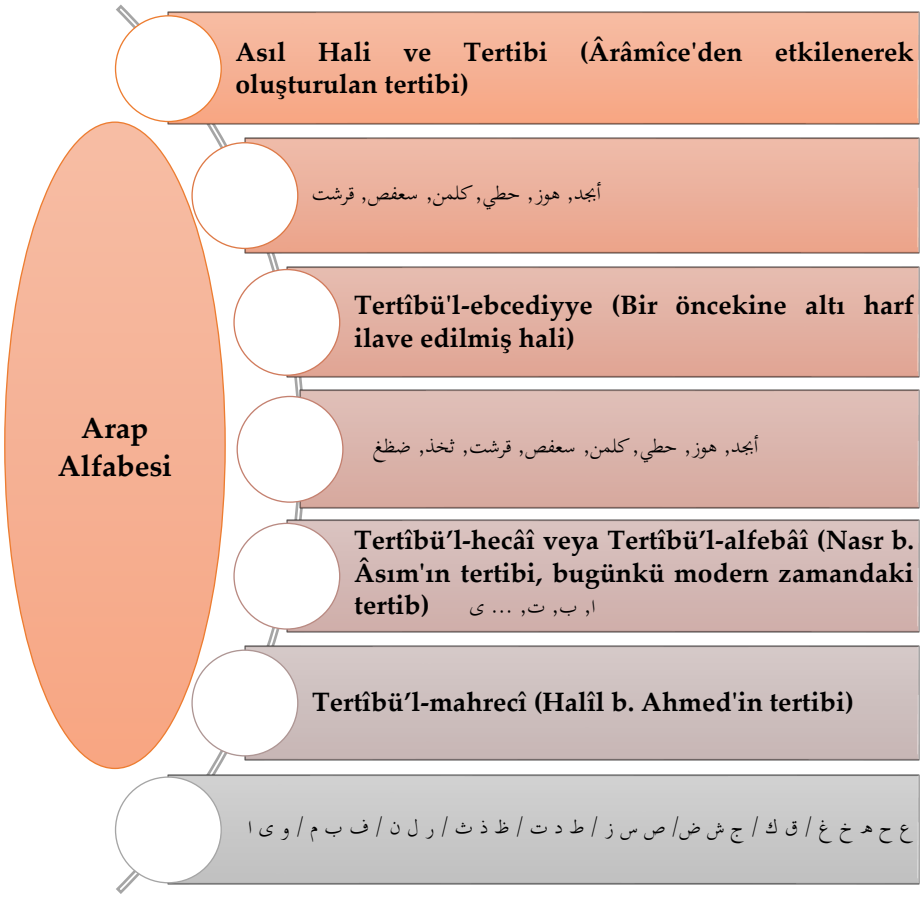

Şekil 2.2: Arap Alfabesindeki Tertipler, Bunların Bânileri ve Harflerin sıralanışı

Arap alfabesinin İslamiyet öncesi, İslamiyetin başları ve klasik dönemdeki tertipler arasındaki ilişkiyi olayın merkezindeki olguyla yani Ârâmîce'den etkilenerek oluşturulan tertip ile ilişkilendirildiğinde bu tertiplerin Arap alfabesinin aslına olan katkıları ve tertibindeki değişimler **Şekil 2.3**'teki gibidir.

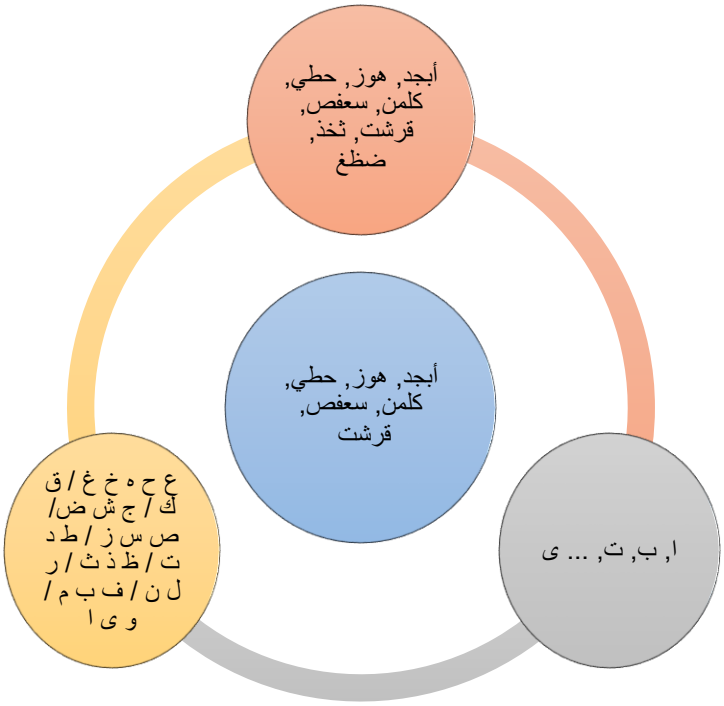

Şekil 2.3: Farklı Dönemlerdeki Tertiplerin Arap Alfabesinin Aslına Olan Katkıları ve Arap Alfabesinin Tertibindeki Değişimler

3. Arap Sözlük Biliminin Ekolleşen Sözlük Sistemleri ve Önemli Sözlükleri

Bu bölümde Arap sözlük biliminin aynı zamanda gelişim safhalarını gösteren ekolleşmiş sözlük sistemleri ve bu sistemlerin yirmi önemli kadim sözlüğü ele alınacaktır. Bu gelişim safhaları, Arapça sözlüklerin hangi evrelerden geçerek ekolleşen bir sisteme kavuştuğunu ve evrensel bir boyut kazandığını göstermesi açısından önemlidir. Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl'in (öl. 1423/2002), "*Mu'cemü'l-Meâcim*"inin mukaddimesinde ifade

ettiğine göre yaklaşık olarak 1500 adet Arapça sözlük ele almıştır.[54] Bu da Arapça sözlüklerin sayısının bir hayli fazla olduğunu göstermektedir. Bu sebeple çalışma bu beş sistem ve safhanın önemli sözlüklerinin ele alınması ile sınırlandırıldı.

Ekolleşen bu beş sistem ve gelişim safhaları şunlardır:

1. Halîl b. Ahmed ve takipçilerinin sistemleştirdiği taklîb ve fonetik sıralı sistem.
2. Özel alfabetik sıralı sistem.
3. el-Cevherî tarafından icat edilen kafiye sıralı sistem.
4. Normal alfabetik sıralı sistem.
5. Telaffuza göre alfabetik sıralı sistem.[55]

3.1. Arap Sözlük Biliminin Ekolleşen Sözlük Sistemleri

3.1.1. Taklîb ve Fonetik Sıralı Sistem

Taklîb ve fonetik sıralı sistemde, harflerin, halk (boğaz) harflerinden bi'l-itibar şefe (dudak) harfleriyle devam eden ve mahreci olmayan (havâ) harflerle son bulan dizilimi baz alınmaktadır. Bu sıralamaya riayet edilmek şartıyla kelimenin kök harflerinin kendi içerisinde yer değiştirilmesi yöntemi ile de taklîb sistemi oluşturulmaktadır. İşte bu sistemde bu sistemi esas alan sözlükler incelenmektedir.[56]

Halil b. Ahmed zamanında dil bilimciler, bizzat fasih Araplardan işitilerek derlenen ve gelişi güzel bir şekilde toplanan farklı kelimeleri düzensiz bir biçimde küçük kitapçıklar halinde bir araya getirmişlerdir. Öyle görünüyor ki Halil b. Ahmed bu şekilde bin kitap yazılmış olsa bir maddenin tekrar etmediğinden veya bütün maddelerin zikredildiğinden emin olunmaz diye öngörmüştür. Tertibe riayet etmek tekrarı ortadan kaldırıp

---

[54] Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-Meâcim* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 1.

[55] Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 31-32; İsmail Güler (ed.), *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 52.

[56] Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 40; Hâbit, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye mevdu'âtin ve elfâzan*, 1/83; Abdullah Dervîş, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü maa i'tinâin hâssın bimu'cemi'l-ayni li'l-Halîl ibn Ahmed* (Kahire: Mektebetü'ş-şebâb, 2021), 9; Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyyetü medârisuhâ ve menâhicuhâ*, 30; Şaban Reşit - Zeğad Leyla, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü'l-kadîme* (Cezayir: Bouira Üniversitesi, Arap Dilleri ve Edebiyatı Fakültesi, Lisans Tezi, 2013), 29.

bütün maddelerin zikredilmesini sağlar. En önemlisi de araştırmacının aradığı kelimenin anlamını kolayca bulmasını ve anlamasını sağlar. İşte bu sisteme dayalı sözlükler tertibe dayalı sözlüklerin ilklerini oluşturmaktadır. Bu sistem, ilk defa, tam manada Arapça ilk sözlük olan Halil b. Ahmed'in "*Kitâbu'l-ayn"* adlı eserinde uygulanmıştır.

Bu sistemi benimseyen Arap sözlükçüleri kelimeleri dıştan içe doğru kapsama alanı daralan, evrensel küme yöntemli sınıflandırma yöneliminde olmuşlardır. Bu yöntemin en iç kısmında musta'mel, hem kapsayan hem de kapsanan dış kısmında ise kullanılma potansiyeli olan mühmel kelimeler bulunur. Bu kelimeler asıl kökün ilk harfi dikkate alınmak suretiyle bir çeşit permütasyon kuralıyla türetilmişlerdir. Örneğin kelime küme, harfleri de kümenin elemanı kabul edilecek olursa üç elemanlı bir kümenin birbirinden farklı elemanlarının her defasında farklı konumda farklı elemanlarla eşleşerek oluşturulan bu diziliş bize o kümenin permütasyonunu vermektedir. Taklîb sisteminde de permütasyon yöntemindeki gibi harflerin kombinasyonu sağlanarak kelimenin permütasyonu oluşturulmuş olmaktadır. Buna göre sülâsî fiillerin permütasyonu altı farklı kelimeyi, rubâî fiillerinki yirmi dört farklı kelimeyi, humâsî fiillerinki ise yüz yirmi farklı kelimeyi vermektedir. Halil b. Ahmed sözlüğünü, bir kelimedeki harflerin en fazla ikili kullanım dağılımıyla yeni kelimeler oluşturulduğu taklîb teorisiyle yazmıştır.[57] Taklîb ve fonetik sıralı yöntemdeki kelime gruplandırma şekli **Şekil 3.1**'deki gibidir.

[57] Abit Yaşar Koçak, *Handbook of Arabic Dictionaries* (Berlin: Verlag Hans Schiler, 2002), 19.

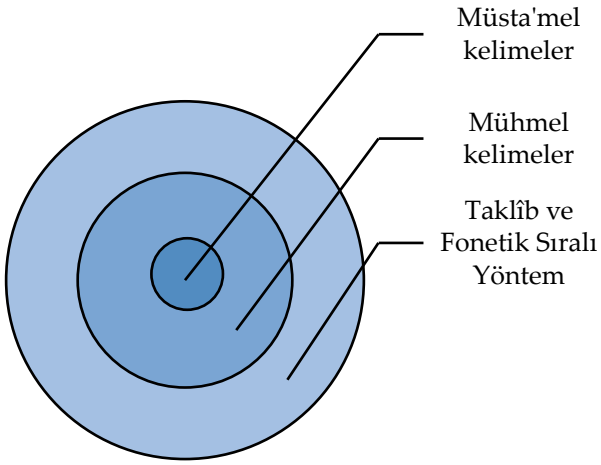

Şekil 3.1: Taklîb ve Fonetik Sıralı Yöntemde Kelime Gruplandırma Şekli

Taklîb ve fonetik sistemi permütasyon yöntemiyle harflerin kendi aralarındaki kombinasyonu tespite yönelik fonetik ve semantik çalışması yöntemidir.[58]

Arapçanın bütün kelimelerine yer veren bu sistemle kelimelerin semantik-sözlüksel terkibi arasındaki ilişkiye dikkat çekilmektedir. Bu kombinasyonda bütün harfler, -sonraki kullanımda bir sonraki harf değişmek şartıyla- bir yerde sadece iki defa kullanılabilir. Bu kombinasyonda genellikle sülâsî mudaaflarda 2, diğer sülâsîlerde 6, rubâilerde 24 ve humasîlerde 120 türeve ulaşabilir. İbn Düreyd (öl. 321/933), Ezherî (öl.

[58] Ahmed Muhtâr Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî 'ınde'l_Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 178; Hafâcî (öl. 1069/1659), Arapça'daki harf bağdaşıklığının geniş bir haritasını çıkartan önemli bir isimdir. Harf bağdaşıklığı ile ilgili bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, *Câmi'at-ta'rîb ve Arapçada Yabancı Kelimeler Meselesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, 1982), 36-37.

370/980), Kâlî ve İbn Sîde de aynı metodu benimseyenlerdendir.[59] Burada *"Kitâbü'l-'Ayn"*, *"el-Bâriʿ fi'l-Luga"*, *"Tehzîbü'l-Luga"* ve *"el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-â'zam"* ele alınacaktır.[60]

3.1.2. Özel Alfabetik Sıralı Sistem

Özel alfabetik sıralı sistemde sözlükler usûl ve esas yönünden taklîb ve fonetik sistemli sözlüklerle aynı şekilde oluşturulmuşlardır. Ancak aynı zamanda onlardan farklılık gösterirler. Bu tür sözlükler genel olarak üç temel esasa dayanmaktadırlar.[61]

Bu üç temel esas şunlardır:

1. Özel alfabetik sıralama sistemi: Bu tür sözlükler sese göre değil, hurûf-u ebcediyye harf sırasına göre (elif, bâ) sıralıdırlar. Bu sözlüklerin sahih mudâaf bablardan ilk maddesi أ ب ب, sonra أ ت ت, … أ ى ى diye devam eder. Bundan sonra sahih mudâaf bablardan ب (be) ile başlayan gelir. İlk maddesi ب ت ت sonra ب ث ث, ب ج ج diye devam eder. Bu şekil sıralama sistemi bu tür sözlüklere özeldir.

2. Taklîbât ve Tasrîfât: Bir konu hakkındaki kelimenin maddesi ve sîgalanışının getirilmesi. Bu yönüyle taklîb sistemi ile aynıdır.

3. Ebniye: Taklîb ve fonetik sıralı sistemde olduğu gibi kelimelerin yapılarına göre oluşturulmuşlardır. 11 çeşit yapıdan söz etmek mümkündür. Bunlar ikili sahîh mudâaf, mu'tel mudâaf yapı, üçlü sahih yapı, iki harfi aynı olan üçlü yapı, mükerrer rubâîye mülhak yapı, dörtlü sahih, mu'tel yapı, beşli ve kendisinde zâid harf bulunan yapı ve aynel fiili harfi

---

[59] Dervîş, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü maa i'tinâin hâssın bimu'cemi'l-ayni li'l-Halîl ibn Ahmed*, 12. Halîl b. Ahmed Türk sözlükçülüğünün önemli ismi Kâşgarlı Mahmud'u dahi etkilemiştir. Kaşgarlı Mahmud "Türk lügatlarının Arap lügatlarıyla aynı hedefe koşan iki at başı gibi başabaş olduğunun bilinmesini sağlamak için kitabı Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn*'daki usulünce yazmak ve musta'mel ve mühmeli beraber zikretmek gönlümden geçti." diye ifade etmektedir. (bk. Mahmûd b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Kâşgârî, *Dîvânü lügâti'-Türk* (b.y.: Dâru'l-Hilâfeti'l-ilmiyye, 1915), 5.)

[60] Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 44.

[61] Dervîş, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü maa i'tinâin hâssın bimu'cemi'l-ayni li'l-Halîl ibn Ahmed*, 52; Ömer, *el-Bahsü'l-lügavî 'inde'l-'Arab ma'a dirâseti li-kadiyyeti't-te'sîr ve't-te'essür*, 203; Reşit - Leyla, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü'l-kadîme*, 31.

lîn olan ve mehmûz olan yapıdır.[62] Taklîb ve fonetik sıralı sistem ile özel alfabetik sıralı sistemin örtüştükleri karşılıklı bağlantı ilişkileri ve ayrıldıkları özellikler **Şekil 3.2**'de görüldüğü gibidir.

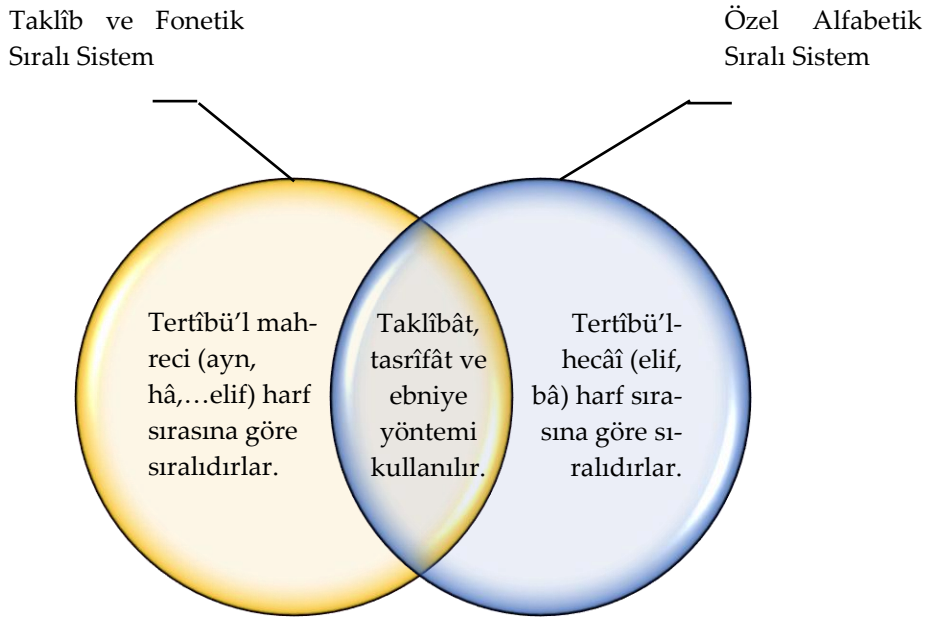

Şekil 3.2: Taklîb ve Fonetik Sıralı Sistem ile Özel Alfabetik Sıralı Sistemin Ortak ve Farklı Yönleri

Bu tür sözlüklerde yapılacak olan iyi bir kelime araştırması üç şeye dayanmaktadır:

1. Kelimenin zâid harflerini atmak
2. Sonra maddenin harflerini ebcedî[63] sıraya göre tertip etmek

[62] Sakkâl, *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ*, 44-53; Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyyetü medârisuhâ ve menâhicuhâ*, 60.

[63] Maddeyi ebcedî sıralama hakkında bilgi için çalışmanın kendisinin "Arap Hece Harfleri ve Yazım Sıraları" başlığına bakınız.

3. Maddenin yapısı, harf sayısı, nevi ve statü olayına bakmak[64]

İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'siyle başlayan bu sözlük üslûbu İbn Fâris'in "*Mücmelü'l-luga*"sı ve "*Mekâyîsi'l-luga*"sı ile daha da şekillenmiştir.[65]

3.1.3. Kafiye Sıralı (Kökün Son Harfine Göre Alfabetik Sıralı) Sistem

Kâfiye üslûbuna göre maddeler önce kelimenin son harflerine göre bâblara, sonra kökün ilk harfine göre fasıllara ayrılarak sıralanır.[66] Kafiye sıralı sisteme geçmeden önce Araplar, sözlüklerinin maddelerini sıralamada çeşitli sistemler kullanmışlardır. Kendilerine has bir üslûb ortaya koymak, kafiye olgusuna ihtiyaç duyan şiir üslûbuna ve en önemli özelliklerinden biri secî'li söyleyiş olan sanatsal düz yazıya katkı sunmak, Arap dilinin etimolojik doğası gereği kelimenin lâme'l-fiilinin diğer harflerine nazaran kanıt ve delil yönünden çok daha önemli olması ve şiirlerdeki zor kelimelerin anlamlarını bulmayı kolaylaştırması Arapların sözlüklerinde kafiye sıralı üslûbu kullanmalarının sebeplerinden bazılarıdır.[67]

Bu üslûbun kurucusu "*es-Sıhâh"* ile el-Cevherî'dir. İbn Manzûr'un "*Lisânü'l-Arab*"ı, el-Fîrûzâbâdî'nin "*el-Kâmûsü'l-muhît*"i, el-Fârâbî'nin "*Dîvânü'l-edeb*"i, Radıyyüddin Sâgânî'nin "*el-ʿUbâbü'z-zâhir ve'l-lübâbü'l-fâhir"*i ve ez-Zebîdî'nin "*Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Kâmûs"*u bu üslûbla yazılan sözlüklerin önemli olanlarıdır.[68]

---

64 Sakkâl, *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ*, 53.

65 Sakkâl, *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ*, 77.

66 Örneğin bu tür sözlüklerde إِشَارَةٌ kelimesini bulmak için önce "الراء" bâbı bulunur sonra bu bâb içerisinde -إشارة kelimesinin asıl kökü شَوْرٌ kelimesi olup bunun birinci harfi de "الشين" olduğundan- "الشين" faslına bakılır. (Bk. Sakkâl, *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ*, 103.)

67 Sakkâl, *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ*, 102; Dervîş, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü maa i'tinâin hâssın bimu'cemi'l-ayni li'l-Halîl ibn Ahmed*, 40; Ömer, *el-Bahsü'l-lügavî 'inde'l-'Arab ma'a dirâseti li-kadiyyeti't-te'sîr ve't-te'essür*, 221; Reşit - Leyla, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü'l-kadîme*, 31.

68 Sakkâl, *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ*, 104.

3.1.4. Normal Alfabetik Sıralı (Kökün İlk Harfine Göre Sıralı) Sistem

Sözlük sistemleri içerisinde kullanılışı en kolay olan ve muâsır sözlükçülerin takip ettikleri sistem bu sistemdir. el-Alfabe veya elif, bâ (abc), alfabe anlamına gelen Fransızca l'alphabet kelimesinin Arapçalaştırılmış şeklidir. Alfabe, yazılarının harflerini Fenike alfabesinden alan tüm dilleri kapsayan ve yazımdaki tüm harfleri belirtmek için kullanılan ortak bir terimdir.[69] Normal alfabetik sıralı sistemden maksat kelimeler kökleri baz alınmak suretiyle Nasr b. Âsım'ın tertip ettiği, bildiğimiz ا ب ت ث... ى sırasına göre olan sıralama sistemidir.[70] Bu sisteme çağdaş ekol denilmekle birlikte bu sistemin temelleri çok eskilere dayanmaktadır.[71]

Sistemi ilk tasarlayan Ebu'I-Meâlî Muhammed b. Temin el-Bermekî (öl. 398/1007), kendisi yeni bir sözlük yazmamıştır. Fakat bu sistemin öncüleri arasında sayılır. Çünkü el-Bermekî modern çağda bilindiği gibi kelimelerin ilk harflerine göre düzenlenmesi olan modern sözcüksel yaklaşımı icat etmiş ve bunu çok az şey ilave yaparak el-Cevherî'nin *es-Sıhâh*'ına uygulamıştır. Bu sebeple el-Bermekî bugünkü anlamda sistemin kurucularının ilki sayılır. ez-Zemahşerî de (öl. 538/1144) "*Esâsü'l-belâga*"sında bu tertibi icra ederek el-Bermekî'ye tabi olmuştur.[72]

Ahmed b. Fâris (öl. 395/1004) de *el-Mücmel* ve *el-Mekâyîs* isimli eserlerini bu tertibe göre hazırlamıştır.[73] "*Lisânü'l-Arab*", "*es-Sıhâh*", "*el-*

---

69 Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 35.

70 Hâbit, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye mevdu'âtin ve elfâzan*, 1/141.

71 Bazı araştırmacılar bu sistemin temellerini tabakât kitabı sahibi hadisçilerin attıklarını söylerler. Hatta buna Muhammed b. İsmâil Buhârî'nin (öl. 256/870) hadis ravilerinin isimlerini isimlerin ilk harfine göre yani bu normal alfabetik sisteme göre sıraladığını şahit olarak gösterirler. Yine İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Garîbü'l-hadîs* isimli eserini bu sisteme göre tertip ettiğini söylerler. Ancak kaynaklar Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî'nin (öl. 213/828 [?]) *el-Cîm* isimli eserinde normal alfabetik sıralı sistemi Buhârî ve İbn Kuteybe'den daha önce kullandığını göstermektedir. (Yusuf Iş, "Evveliyyetü tedvîni'l-meâcim", *Mecelletü mecmai'l-ilmiyyi'l-Arabiyyi* 16/9 (Ekim 1941), 422-428; Dervîş, *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü maa i'tinâin hâssın bimu'cemi'l-ayni li'l-Halîl ibn Ahmed*, 121; Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 135.)

72 Attâr, *Mukaddimetu's-sıhâh*, 89, 104.

73 Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etühü ve tetavvüruhü*, 1/65.

Kâmûsu'l-muhît", *"Muhîtü'l-muhît"*, *"el-Müncid* ve *el-Mu'cemü'l-vasît"* bu tertibin en önemlileri olup üzerinde durulması gereken eserlerdendir.[74]

3.1.5. Telaffuz Sistemli Alfabetik Sıralı (Ek ve Kök Harf Ayırımının Yapılmadığı Alfabetik Sıralı) Sistem

Hiç şüphe yok ki hangi sisteme riayet edilirse edilsin sözlüğün maddelerini düzenlerken kelimelerin köklerini göz önünde bulundurmada, ileri seviyede olanlar için bile çok zorluklar vardır.

Ek ve Kök Harf Ayırımı dikkate alınarak hazırlanan sözlüklerde araştırma yapan herkesin şu üç beceriye hâkim olması gerekmektedir:

1. Kelimeyi zâid herflerden[75] arındırarak kelimenin aslını bulabilmek,

2. İ'lâl ve idgâm sonrasında dönüşüme uğrayan harfleri asıllarına geri döndürebilmek,

3. İ'lâl ve idgâm sonucunda hazf olunan harfleri tespit edebilmek becerilerine sahip olmak gerekmektedir.

Örneğin نِسَاءٌ kelimesi için مَرْؤٌ maddesine, ثِقَاتٌ kelimesi için وَثْقٌ maddesine bakılması gerektiğini bilmek gibi. Kürâunneml (öl. 310/922) *el-Mücerred*'de ve *el-Münecced'*in bazı bölümlerinde bu sistemi uygulamıştır. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (öl. 816/1413) "*et-Ta'rîfât*"ı, Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (öl. 1095/1684) "*el-Külliyyât*"ı söz konusu sisteme göre yazılmıştır. Abdullah el-Alaylî'nin (öl. 1417/1996) "*el-Merci"*i, Cübrân Mes'ûd'un "*er-Râid*"i, Fuâd Efram el-Bustânî'nin "*el-Müncidü'l-ebcedî*"si ve Halîl el-Cerr'in "*el-Lârûs*"u da aynı sistemle telif edilen sözlüklerdir.[76]

3.2. Ekolleşen Sistemlerin Önemli Sözlükleri

Arap sözlük biliminin ekolleşen sözlük sistemlerinin en önemli sözlükleri, müellifleri ve önemli özellikleri **Tablo 3.1**'de gösterildiği gibidir.

---

[74] Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 137.

[75] İsimlere ve fiillere zâid olan harfler تنساه اليوم kelimelerindeki harflerdir. (Mehmed, *İm'ânü'l-enzâr ale'l-maksûd*, 77.)

[76] Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 165.

Tablo 3.1. Ekolleşen Sistemlerin Önemli Sözlükleri

EKOLLEŞEN SİSTEMLERİN ÖNEMLİ SÖZLÜKLERİ LİSTESİ[77]						
SÖZLÜĞÜN				**MÜELLİFİN**		
SIRA N.	**METODU**	**İSMİ**	**BELİRGİN ÖZELLİKLERİ**	**İSMİ**	**DOĞUM YERİ**	**DOĞUM VE VEFAT TARİHİ (MÎLÂDÎ)**
1	**Taklîbât ve Fonetik Sıralı Sistem**	Kitâbü'l-ʿayn (el-'Ayn)	Bize ulaşan ilk sözlüktür. Binâlara ayrılmış olan sözlük harflerin sayısınca kitaplar üzerine kuruludur. Şevâhitlidir. Kelimenin köküne riayet edilerek taklîbât ve ses sistemine göre düzenlenen kelimeler kombinasyon halinde türetilmiştir. Türetilen kelimelerin mühmel ve	Halîl b. Ahmed	Ummân	718-786

[77] Yakûb, *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, 195-199.

			musta'mel olanları belirtilmiştir. Boğaz harflerinden başlayarak harflerin çıkış yerlerine göre tertibi baz alınmıştır.			
2		el-Bâri'	Sözlük altı binaya ayrılmıştır. Lafzın söylenişine önem verilmiştir. Maddelerde daha önceki sözlüklerde bulunan bilgileri bir arada toplamıştır. Anekdotlardan (kısa hikayelerden) ve haberlerden bahsetmeye özen göstermiştir. Nakil zinciri kısaltılmıştır. Şevâhitlidir.	Ebû Ali el-Kâlî	Malazgirt	893-967
3		Tehzîbü'l-luga	Sözlükte her kök bâb olarak adlandırılmış olup sözlük altı binâya ayrılmıştır. Her harfi bablara, bâblar da	Ebû Mansûr Muhammed el-Ezherî	Herat (Endülüs)	895-981

			kitaplara ayrılmıştır. Arap diline girmiş yanlış ögeler çıkartılmaya çalışıldığı için bu isim verilmiştir. Şevâhitinin Kur'an-ı Kerimden ve Hadîs-i Şeriften olmasına diğerlerine göre daha çok önem verilmiştir.			
4		el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-â'zam	On iki ciltlik ansiklopedi türü bir sözlüktür. Sözlük altı bâba ayrılmıştır. Hemze ayrıca zikredilmiş, elif ise vâvî ya da yâî olması durumuna göre aslına göre zikredilmiştir. Şevâhitlidir. Kurallı türevler terk edilerek kuralsız türevlere yer verilmiştir. Sözlükte yoğun biçimde sarf ve nahiv bilgisine yer verilmiştir.	İbn Sîde	Mürsiye (Endülüs)	1007-1066

5	**Özel Alfabetik Sıralı Sistem**	el-Cemhere	el-'Ayn ve el-Cîm'den sonra yazılmış üçüncü sözlüktür. Eserde sadece taklîbât sistemi benimsenmiştir. Fonetik sıralama yerine kelimeler önce ikili, üçlü, dörtlü, beşli, mankûs, nevâdir vb. bablara bölünmüş sonra bunlardaki sözcükler "hemze"den başlayıp "yâ" harfine kadar özel alfabetik olarak sıralanmıştır. Farklı nüshaları bulunan eserin tertîbi biraz karışıktır. On iki bölümü sözlüğe ayrılmış, son bir bölümü de dil kurallarına ayrılmıştır. Arapçaya giren ve Arapçalaşan kelimelere işaret edilmiştir.	İbn Düreyd	Bağdat	837-933

6		el-Mücmel	Eserde musta'mel kelimelere yer verilmiştir. Köklerin bütün harflerinde alfabetik sıralamaya dikkat edilmiştir. Sözlük yirmi sekiz kitaptan oluşmaktadır. Her kitap, iki harfli, üç harfli ve daha fazla harfli kelime şeklinde üç bâbtan oluşmaktadır. İkili muzâaflar ile iki harfin tekrar etmesiyle oluşan dörtlüler, ikili muzâaf (mutâbık) kısmında ele alınmıştır. Müştaklarla (türemişlerle) şahitlere çok az yer verilerek özlü ve kısa bir sözlük oluşturulması hedeflenmiştir. Şevâhit olarak Kur'an, hadis, mesel ve ediblerin sözlerine yer verilmiştir. En çok işaret edilen lehçe Yemen lehçesidir. En	İbn Fâris (Ahmed)	Kazvin	941-1004

			çok kullanılan kaynak *el-Cemhere*'dir.			
7		el-Mekâyîs	Kök ve türevleri arasında anlam ilişkisinden hareketle eserde üç harflilerin temel kelimeler (mekâyîs/iştikâk-ı kebîr),[78] üçten fazla harflilerin ise yapay kelimeler olduğu olgusu isbât edilmeye çalışılmıştır. Eserin iki temel kaynağı kitâbeyn yani *el-'Ayn* ve *el-Cemhere* kitaplarıdır. Eser yirmi sekiz kitaba, her kitapta ikili, üçlü ve daha fazla harfli kökler diye bâblara ayrılmıştır.	İbn Fâris (Ahmed)	Kazvin	941-1004

[78] Mekâyîs ile kök sözcüklerin bir ya da daha fazla asıl anlamı kastedilmiştir.

			Normal muzâaflar ikili, rubâî muzâaflar ikililer kapsamında ele alınmıştır. Muzâaflar alfabetik sıralanmış, dört, beş ve altı harfli asıllar ana bölümlerin akabinde rastgele konulmuştur. Sıralamada açıklaması yapılacak olan kökün ilk harfinden önceki harfler sona konulmuştur. Eserde taklîb sisteminin yerine etimolojik sistem uygulanmıştır.			
8	Kafiye Sıralı Sistem	es-Sıhâh	Harfler bâb, bâblar yirmi sekiz fasla ayrılmıştır. Vâv ve Yâ bir bâbda toplanmıştır. Yalnızca musta'mel kelimelere yer verilmiştir. Köke ait son harf "bab", ilk harf "fasıl" başlığını taşır. Kelimelerin sahih, zayıf, mühmel, metrûk, redî,	İsmâil el-Cevherî	Fârâb (Türkiye)	?-1003

		mezmûm şeklinde sıhhat derecelerini belirttiği gibi müvelled/muhdes, müşterek, muarreb, dahîl, ezdâd ve müterâdif gibi kelime kategorilerine de yer verilmiştir. Ayrıca müellif, grameri iyi bilen biri olarak çok önemli sarf ve nahiv meselelerine de değinmiştir.			

9	Lisânü'l-Arab	Tasnif bakımından güzel ve hacimce büyük bir eserdir. Köke ait son harfin "bab", ilk harfin "fasıl" başlığını taşıması *"es-Sıhah"* ekolüne göre hazırlandığını göstermektedir. Ortadaki harflerde de alfabetik sıra takip edilmiştir. Bazı yönleriyle eleştiriye tabi tutulmuştur. Şevâhitlidir.	İbn Manzûr	Mısır	1232-1311

10	el-Kâmûsü'l-muhît	Eser meşhur olduktan sonra "kâmus" kelimesi sözlük anlamında da kullanılmaya başlamıştır. Eserde Cevherî ekolü takip edilmiştir. İlk defa bazı kısaltmalar kullanılmıştır. Şerh ve haşiyelerinin en önemlilerinden birisi ez-Zebîdî'nin *"Tâcü'l-'Arûs (min cevâhiri'l-kâmûs)"* isimli eseridir. Eserin birçok muhtasarı da vardır. Şevâhitlidir. Eleştirenlerden birisi de *"el-Câsûs ale'l-kâmûs"* isimli eserin müellifi olan Fâris eş-Şidyâk (öl. 1305/1887)'tır. Eser kelimelerin ilk harfine göre yeniden basılmıştır.	Fîrûzâbâdî	Kâzerûn (İran)	1329-1415

11		Tâcü'l-'arûs	Geniş hacimli bir sözlüktür. el-*Kâmûs*'un şerhidir. Onun metnine bağlı kalmıştır. Ayrıca eserde Kâmûs tarafından atlanan maddelere ve şevâhite yer verilmiştir.	ez-Zebîdî (Muhammed Murtazâ)	Zebîd (Yemen)	1732-1790
12	**Normal Alfabetik Sıralı Sistem**	Esâsü'l-belâga	Eserin maksatı lafızların mecâzî manası ile hakîkî manası arasını ayırt edebilmektir. Eserde kelimeler kök harflerinin birincisinden başlamak üzere bütün harflerine göre alfabetik sıralama yapılmıştır. Her harf bir bâb kabul edilmiştir. Eserde bolca şevâhit ve anlam kaymaları sonucunda yeni anlamlar kazanan sözcük ve özel ıstılahlar bulunmaktadır.	ez-Zemahşerî	Zemahşer (Türkmenistan)	1075-1144

13		Muhîtu 'l-muhît	Eser Arapça'dan Arapça'ya ilk modern sözlüktür. Metod olarak el-Fîrûzâbâdî'nin *"el-Kâmûsü'l-muhît"*i baz alınmıştır. Sistem olarak *Esâsü'l-belâga*'nın sisteminin aynısıdır. Köklerde önce mücerred fiillerin sonra da mezîd fiillerin mâzi, muzâri ve masdarları daha sonra da o kökten türeyen isimler kaydedilmiştir. *el-Kâmûs*'tan daha kapsamlı olduğu için bu isim verilmiştir. Şevâhitlidir.	Butrus el-Bustânî	Dibbiye (Lübnan-Beyrut)	1819-1883

14		Akrebü'l-mevârid	Eserde Zemahşerî'nin "*Esâsü'l-belâga"*sındaki tertibe uyularak kelimeler, "hemze"den başlayıp "yâ"da bitirmek üzere köklerinin bütün harflerine göre sıralanmış ve müştakları da bu köklerin altında toplamıştır. Maddeler kendi içerisinde sırasıyla fiil, isim ve sıfat tertibinde düzenlenmiş, önce mücerred fiillerin sonra mezîd fiillerin mâzi, muzâri ve masdarının, sonrasında da aynı kökten türeyen isimler ve sıfatların yine aynı sıraya göre mana ve kullanılışları verilmiştir.	Saîd eş-Şertûnî	Şertûn (Lübnan)	1849-1912

15		el-Bustân	Eser *Muhîtü'l-Muhît* esas alınarak hazırlanmıştır. Eserde Zemahşerî'nin *Esâsü'l-belâga*'sındaki usule uyularak kelimelerin mana ve kullanılışları verilmiştir. Eser teknik terimler, dahîl kelimelerle müvelled kelimeleri de kapsamaktadır. Muhtasarı el-Bustânî tarafından yapılan *Fâkihetü'l Bustân*'dır.	Abdullah el-Bustânî	Dibbiye (Beyrut)	1854-1930

16		e-Müncid	Eserin baş tarafında yöntemi, sözlük bilimi yakından ilgilendiren bazı gramer kaidelerine de yer verildiği gibi kısaltma ve işaretler de açıklanmıştır. el-Müncid, Batı sistemine uygun olarak az hacme çok kelime sığdırılması, ilk defa resim, levha ve haritaların kullanılması, madde başlarıyla açıklanan kelimelerin renkli yazılması, kelimelerin Zemahşerî'nin *Esâsü'l-belâga*'sındaki gibi alfabetik sıralanması, kullanım kolaylığı ile aranan kelimenin kolay bulunması gibi bazı sebeplerle en çok baskıya sahip Arapça sözlüğüdür. Eser hıristiyan bakışı yansıtması ve İslâm inançlarıyla ilgili	Luvîs Ma'lûf el-Yesûî	Zahle (Lübnan)	1867-1946

			yanlış bilgi vermesi sebebiyle çok eleştiri görmüştür.			

17		el-Mu'cemü'l-vasît	*"el-Muʿcemü'l-vasît"*te kelimeler kökün ilk harfine göre alfabetik sıralanmıştır. Muarreb olanlarda da alfabetik tertibe riayet edilmiştir. Arapça câmid kelimelerde türetme yapılmıştır. Yaygın olan sahih, fasih kullanımlara yer verilmiştir. Eserde maddeler şevâhitlendirilmiştir. Eserde ilmî ve teknik terimlere de yer verilmiştir. Müvelled, dahîl, muhdes ve lahn sayılan lafız ve kullanılışlara da yer verilmiştir. Kökten türeyen kelimeler özel dizime tabi tutulmuştur.	Kahire Arap Dil Kurumu		
18		el-Mu'cem	Eserde lafızların farklı ilimlerdeki ıstılâhî anlamlarına yer verilmiştir. Müvelled, kadîm, hadîs, muarrab ve	Abdullah el-'Alaylî	Beyrut	1914-

			dahîl olan lafızlar belirtilmiştir. Müellif tarafından bilinen yeni kelimeler ilave edilmiştir.			
19	**Telaffuz Sistemli Alfabetik Sıralı Sistem**	el-Merci'	Eserde terimler telaffuza dayalı sisteme göre sıralanmıştır. Ancak fiillerde bu tertibe riayet edilmemiştir. Yalnızca kelimelerin köklerinin iştikâk-ı kübrâ veya asli manalarından bahsedilmiştir. Müvelled, kadîm, hadîs, muarrab ve dahîl olan lafızlar belirtilmiştir. İlk defa bunlar için rumuzlar kullanılmıştır. Eser bir sözlük içerisinde beş sözlük varmış gibi düzenlenmiştir. Yine eserde lafızların mecazi, hakiki, tenzili ve naklî anlamları ayırt edilmiştir.	Abdullah el-'Alaylî	Beyrut	1914-

20		er-Râid	Mukaddimesinde ifade edildiğine göre eser eğitimcilerin alfabetik sıralı sözlüklerdeki zorlukları gidermek için telaffuza dayalı sisteme göre yazılan bir eserdir. Eserde kelimeler köklerine göre değil de ilk harflerine göre fiiller ve isimler diye sınıflandırılmıştır. Kelimelerin manalarından ehem olan mühim olan üzerine takdim edilmiştir. Esere çeşitli ilim ve sanat dallarıyla ilgili kelimeler ve terimler ilave edilmiştir.	Cübrân Mes'ûd	Lübnan	1930-

Sonuç

Bir dilin bazı dilsel özelliklerini ortaya koyabilmek o dili iyi bilmekle mümkün olabilir. Bu da o dilin kadim eserlerinden yeterli ve verimli bir şekilde istifade edebilmeye bağlıdır. Klasik eserlerinden yeterli derecede

istifade edebilmek ise o dilin sözlük ilmine ve onun dallarına ihtimam göstererek iyi öğrenmekle mümkün olabilmektedir.

Bu çalışmada sözlük biliminin iki ana dalının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunlardan birincisi alanı, kelime dağarcığı ve frazyoloji (deyim bilim) olan ve ilmü'l-müfredât veya ilmü'l-elfâz ya da lexicology diye tabir edilen teorik ve kuramsal sözlük araştırmalarıdır. İkincisi ise alanı, uygulama ya da sözlük yapımı olan ve es-sınâatü'l-mu'cemiyye ya da lexicography diye ifade edilen sözlükçülük araştırmalarıdır. Lexicology esas itibariyle lafızların türetimi, kalıpları, mana ve i'rab yönünden delaletleri, terimsel yönleri, eş anlamlıları ya da anlamdaşlarıyla ve çok anlamlılıklarıyla ilgilenir. Lexicography ise bilgi ve reel verilerin toplanması, verilerin belirli bir sisteme göre düzenlenmesi, materyallerin yazıya geçirilmesi, hazırlanan nihai ürünü yani mu'cem, kâmûs veya sözlüğü yayımlamak ile ilgilenir.

Yürütülen çalışma ile sözlü leksikografi çalışmalarının insanın yaratılışı kadar eski olduğu, yazılı sözlük çalışmaları döneminin ise hicrî II. asrın ortalarında başladığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine bu çalışma sözlük bilimin sözlükleri araştırıp tasnif etme; sözlükçülüğe ait yöntem, ilke ve kuralları belirleme gibi yapısal ve teorik yönlerinin ön plana çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sözlük biliminin en önemli üretimi sözlük hazırlamadır. Yazılı sözlük hazırlama Arap/İslam coğrafyasında hicrî II. asrın ortalarından sonra başlamıştır. Lügat, mu'cem ya da kamuslar insanların niyet, istek ve gereksinimlerini ifade ettikleri sesleri özel bir sıraya göre düzenleme, anlamlarını açıklama, iştikâk, yazılış, telaffuz ve kullanım yerlerini gösterme odaklıdırlar. Arap sözlük bilimindeki bu tür eserler çeşitli alanlarda yazılmışlardır. Bu alanlar konstrüktif (yapısal) alan, dil alanı, tercüme alanı, özel ya da genel konu temalı alan, etimolojik veya morfolojik alan, semantik alan, görsel alan, diyalektolojik alan, anlam eksenli alan, ıstılâhî alan, sistemsel ve usûlsel alanlardır.

Ulaşılan sonuçlardan bir tanesi de Arap sözlük bilimiyle meşgul olan alimlerin bu sözlüklerin alt yapısını oluştururken çeşitli metotlar uygulamalarıdır. Diğer ulaşılan bir sonuçta bu metotlardan bazılarının bu çalışmaya konu edindiğimiz gibi ekolleşme seviyesine kadar gelmiş olmasıdır. Bu sistemler içinde ekolleşme seviyesine gelenler şunlardır: Taklîb

ve ses sıralı sistem, özel alfabetik sıralı sistem, kafiye sıralı sistem, normal alfabetik sıralı sistem ve telaffuza göre alfabetik sıralı sistemdir.

Elde edilen bulgulardan biri de bu sayılan sistemler nasıl ekolleşme seviyesine ulaşmışsa bu sistem üzere yazılan sözlüklerden bazılarının da bu ekollerin temsilcisi durumuna gelmiş olmasıdır. Mesela "*Kitâbü'l-'Ayn*", "*Tehzîbü'l-Luga*" ve "*el-Bâriʿ fi'l-Luga*" taklîb ve fonetik (ses) sıralı sistemin, "*el-Cemhere*" ve "*Muʿcemü Mekâyîsi'l-Luga*" özel alfabetik sıralı sistemin, "*Dîvânü'l-edeb*", "*es-Sıhâh (Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-ʿArabiyye)*", "*Lisânü'l-Arab*" ve "*el-Ḳâmûsü'l-Muhît*" kafiye sıralı (kökün son harfine göre alfabetik sıralı) sistemin, "*Muhîtü'l-muhît*", "*el-Müncid*" ve "*el-Muʿcemü'l-vasît*" normal alfabetik sıralı (kökün ilk harfine göre sıralı) sistemin ve "*el-Mücerred*", "*et-Taʿrîfât*", "*el-Merciʿ*" ve "*er-Râid*" telaffuz sistemli alfabetik sıralı (ek ve kök harf ayrımının yapılmadığı alfabetik sıralı) sistemin temsilcisi durumuna gelmişlerdir.

Kaynakça

Acar, Ömer. *Arap Dilinde Ta'rîb Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'an*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007. https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/15606/1/210136.pdf

Ahmed, Abdü's-Semîʿ Muhammed. *el-Meâcimü'l-Arabiyye*. 1 Cilt. b.y.: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1. Basım, 1969.

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1. Basım, 1998.

Attâr, Ahmed Abdulgafûr. *Mukaddimetu's-sıhâh*. 1 Cilt. Beyrut: Dârul'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 3. Basım, 1984.

Bakırcı, Selami. *IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları (Lügat-Nahiv-Sarf)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=jkv4mSdvkkBMAvU6E_zNkQ&no=jkv4mSdvkkBMAvU6E_zNkQ

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabbâr Dâvûd el-Bağdâdî el-. *Futûhu'l-buldân*. çev. Mustafa Fayda. 1 Cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1987.

Bermekî, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî el-. *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev esbetehü'l-ʿayân'*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru sâdır, 1. Basım, 1398.

Boz, Erdoğan. "Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine" 4/1/10 (Yaz 2015). https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/714370

Cemal, Hasan İzzettin. *Mahtûtatü'l-cümeli mu'cemü tefsiri lügaviyyin li kelimâti'l-Kur'an*. 5 Cilt. Riyad: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-âmme li'l-Küttâb, 2003.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî. *es-Sıhâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-ʿArabiyye*. thk. Muhammed Tâmir. Kahire: Dâru'l-Hadî, 1. Basım, 1430.

Civelek, Yakup. *Arap Dilbilimine Giriş*. Van: y.y., 2004.

Cum'a, İbrahim. *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*. Mısır: Dâru'l-maarif, 1947.

Çetin, Nihad M. "Arap". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/297-298. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Demirayak, Kenan. *Abbasi Edebiyatı Tarihi*. 1 Cilt. Erzurum: Şafak Yayınevi, 1. Basım, 1998.

Dervîş, Abdullah. *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü maa i'tinâin hâssın bimu'cemi'l-ayni li'l-Halîl ibn Ahmed*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'ş-şebâb, 2021.

Durmuş, İsmail. "Sözlük". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ebû Sikkîn, Abdulhamid Muhammed. *el-Me'âcimu'l-'Arabiyyetü medârisuhâ ve menâhicuhâ*. 1 Cilt. Kâhire: y.y., 2. Basım, 1981.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrâhim es-Sâmerrâî. Ürdün-Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 3. Basım, 1405.

Fârâbî, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm. *Dîvânü'l-edeb*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer. Kahire: Müessesetü Dâri'ş-Şuabi li's-Sahafeti ve't-Tabâati ve'n-Neşr, 1394.

Fârâbî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî el-. *es-Sıhâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-ʿArabiyye*. thk. Ahmed Abdu'l-Gafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 1987 1407.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Kamusü'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Arksûsî vd. Beyrut: Müessesetü'r-risale li't-tabâti ve'n-neşri ve't-tevzî, 2005 1426.

Güler, İsmail (ed.). *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. 1 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.

Hâbit, Fevzi Yûsuf. *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye mevdu'âtin ve elfâzan*. b.y.: el-Velâ li't-tab'ı ve't-tevzî', 1. Basım, 1992.

Hartmann, R. R. K. - James, Gregory. *Dıctıonary of Lexicography*. Londra: Routledge, 2. Basım, 2002.

Iş, Yusuf. "Evveliyyetü tedvîni'l-meâcim". *Mecelletü mecmai'l-ilmiyyi'l-Arabiyyi* 16/9 (Ekim 1941), 422-428.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman el-Mevsılî. *el-Hasâis*. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitab, 4. Basım, ts.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsılî el-Bağdâdî. *Sırru sınâ'ati'l-i'râb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 2000.

İbn Haldûn, el-Allame Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş. Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 1. Basım, 1425.

İbn Hasenûn, Abdullah b. Hüseyin - Sâmirî, Ebû Ahmed es-. *el-Lügât fi'l-Kur'an*. thk. Salahattin el-Müncit. Kahire: Matbaatü'r-risale, 1. Basım, 1365.

İbn Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfiî el-İfrîkî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1993.

İbn Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe Nu'mân. *el-Maksûd*. 1 Cilt. İstanbul: Demir Kitabevi, ts.

İbn Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, el-İmâmü'l-Âzam Ebû Hanîfe Nu'mân. *el-Matlûb şerhu'l-maksûd fi't-tasrîf*. thk. Ahmed Saad Ali. Kahire: Şirketü mektebetü ve matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdühü, 1359.

İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*. thk. Abdulhamit el-Hendâvî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421.

İkbâl, Ahmed eş-Şerkâvî. *Mu'cemü'l-Meâcim*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1993.

İmer, Kâmile - vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2011.

Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Kâsımî, Ali. *İlmü'l-lugati ve Sınâatül-mu'cem*. 1 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-melik suûd, 2. Basım, 1991.

Kâşgârî, Mahmûd b. el-Hüseyin b. Muhammed el-. *Dîvânü lügâti'-Türk*. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hilâfeti'l-ilmiyye, 1. Basım, 1915.

Kaynak, Mehmet. "Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü". *Kafdağı* 6/1 (30 Haziran 2021), 79-101. https://doi.org/10.51469/kafdagi.755708

Kınnevcî, Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han Hasan b. Ali İbn Lütfullah el-Hüseynî el-Buhârî. *el-Bülğa ila usûli'l-luğa*. thk. Sahâd Hamdân Ahmed es-Sâmarrâî. Tikrit: Risâletü Câmiiyye-Câmiatü Tikrit, ts.

Koçak, Abit Yaşar. *Handbook of Arabic Dictionaries*. 1 Cilt. Berlin: Verlag Hans Schiler, 1. Basım, 2002.

Leşheb, Hayat. *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-hadîsü beyne't-taklîdi ve't-tecdîdi el-mu'cemü'l-vasîtü nemûzecen*. Cezâyir: Ferhât Abbâs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011. http://mohamedrabeea.net/library/pdf/435faad2-c52d-495b-94e9-ddeb3402cb78.pdf

Mehmed, Takıyyüddin (Birgivî Mehmed Efendi). *İm'ânü'l-enzâr ale'l-maksûd*. Bosna: Matbaatü'l-Hâcc Muharrem Efendi, 1876.

Nassâr, Hüseyin. *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etühü ve tetavvüruhü*. 2 Cilt. Kahire: Dâru Mısır li't-tabâa, 4. Basım, 1988.

Ömer, Ahmed Muhtâr. *el-Bahsü'l-lügavî 'inde'l-'Arab ma'a dirâseti li-kadiyyeti't-te'sîr ve't-te'essür*. 1 Cilt. Kahire: 'Alemu'l-Kütüb, 6. Basım, 1988.

Reşit, Şaban - Leyla, Zeğad. *el-Meâcimü'l-Arabiyyetü'l-kadîme*. Cezayir: Bouira Üniversitesi, Arap Dilleri ve Edebiyatı Fakültesi, Lisans Tezi, 2013. http://dspace.univ-bouira.dz:8080/jspui/bitstream/123456789/806/1/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%AC%D9%85%20%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9%20%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF%D9%8A%D9%85%D8%A9.pdf

Sakkâl, Dîzîrih. *Neş'etü'l-meâcimi'l-Arabiyyeti ve tetavvüruhâ*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru's-sadâkati'l-Arabiyyeti li't-tabâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1. Basım, 1995.

Sâmârâî, İbrahim es-. *Suâlâtu Nâfi b. el-Ezrak ilâ Abdillâh b. Abbâs*. 1 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-meârif, 1968.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-Müzhir fî ʿulûmi'l-luğa*. thk. Fuat Ali Mansur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.

Temiz, İsmail. "İbn Cinnî'de Savt, Harf, Hareke ve Hurûfu'l-Mu'cem Kavramları". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (15 Aralık 2020), 325-347. https://doi.org/10.17120/omuifd.811264

Ünlüer, Ceyhun. *İbn Sîde ve el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-a'zam Adlı Sözlüğü*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=In7wOZWRsfF13V_shPjmBA&no=n8ai1HOXPM-uFYVKIC0BVg

Yakûb, Emîl Bedî'. *el-Ma'âcimu'l-luğaviyyetu'l-Arabiyye Bedâetuhâ ve Tatavvuruhâ*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlmi'l-melâyîn, 2. Basım, 1985.

Yavuz, Galip. "Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002), 113-122.